

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Könül Məmmədli Hüseynağa

“Bazar münasibətləri şəraitində məhsul (iş və xidmət) satışının beynəlxalq standartlara
uyğunlaşdırılması” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı :06040 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma :İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmirəhbər:

İ.e.n.dos., Ə.H.Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.f.d.,b/m. M.N.Musayeva

Kafedra müdiri: İ.e.d.,prof .S.M.Səbzəliyev

BAKİ - 2018

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ ƏSASLARI	6
1.1. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin iqtisadi təbiəti və mahiyyəti.....	6
1.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin qanunvericilik və normativ bazasının	

sistemləşdirilməsi	16
1.3. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları və Beynəlxalq Audit Standartları məhsul (iş və xidmət) satışının uçotunun baza müddəaları kimi.....	20
FƏSİL 2. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	28
2.1. Məhsul (iş və xidmət) satışından daxilolmaların həcmnin və quruluşunun mühasibat uçotunun aparılmasına təsiri.....	28
2.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının analitik uçotunun təşkili	34
2.3. Məhsul (iş və xidmət) satışı barədə məlumatların maliyyə hesabatında açıqlanması xüsusiyyətləri	50
2.4. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	52
FƏSİL 3. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ KƏNAR AUDİTİNİN TƏŞKİLATI-METODİKİ MÜDDƏALARININ İŞLƏNİLMƏSİ.....	56
3.1. Məhsul (iş və xidmət) satışının audit zamanı informasiya mənbələrinin qiymətləndirilməsi və analitik prosedurların tətbiqi	56
3.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının audit proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi.....	62
3.3. Məhsul (iş və xidmət) satışının auditinin təkmilləşdirilməsi.....	67
NƏTİCƏ	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	78
PE3IOME	
SUMMAY	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının gələcək islahatları ilə əlaqədar daxili iqtisadiyyatın inkişaf tempinin sürətləndirilməsi təsərrüfat subyektlərinin müvafiq maliyyə göstəricilərinin etibarlı və obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir. Hər hansı bir kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən meyarlar arasında, satış gəlir nisbəti yer tutur və lider mövqelərdən birini tutmağa davam edir. Bu göstəricinin dinamikası əsasən hər hansı bir sahibkarlığın maliyyə sabitliyi və biznes fəaliyyətini müəyyənləşdirir.

Təsərrüfat əlaqələrinin yenidən qurulmasının yeni sisteminə keçmiş təşkilat ilə birləşmələrdə öz fəaliyyətlərini xarakterizə edən göstəricilərdən biri- məhsul satışının məbl

əgi hesab olunur. Həmin göstərici həm istehsaldan məhsulun buraxılışını, həmçinin də sənaye xarakterli iş ilə xidmətlərin icra edilməsini özündə göstərir.

Hazır məhsullar müəssisə məhsulunun önəmli hissəsini təşkil etməkdədir. Bundan əlavə, hazır məhsul qrupuna istehsal edilən və kənar müəssisəyə satılmış yarımfabrikatlar, icra edilmiş sənaye xarakterli çalışmalar kənar müəssisələrə göstərilmiş buxar, su, elektrik enerjisi, avtoyükdaşınma və başqa xidmətlər, özünün qeyri-sənaye istehsalı, təsərrüfat və kapital qoyuluşu ilə bağlı olan işlər aiddir.

Hazır məhsullar adətən kənara satılmaq məqsədilə istehsal edilir. Ancaq onun bir hissəsi də müəssisə daxilində istifadə edilə bilər.

İndiki şəraitdə sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid zamanında məhsullar adətən alıcı müəssisə ilə bağlanan müqavilələr (kontraktlar) nəzdində satılır. Bağlanan müqavilə şərtlərindən asılı şəkildə məhsul satışının həcmi onun yüklənməyindən sonra ya da alıcı müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş məhsulun dəyərinin məlsatanın hesablaşma hesabına daxil olandan sonra satış həcminə daxil edilir.

Nəticədə, məhsul satışı prosesinin icra edilməsi ilə müəssisənin təsərrüfat dövrüyyəsi prosesi gerçəkləşdirilir. Beləki, müəssisə hökumət büdcəsi, bank kreditlərin ödənməyi, işçi heyətinə əmək haqqının, məlsatan təşkilatlara olan borcu ilə istehsal xərclərinin ödənməyini təmin etmək imkanı qazanır.

Bütün göstəricilərlə bərabər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ən mühüm göstəricisi olan məhsul satışının həcmindən asılı olaraq müəssisə mənfəətinin həcmi aşkar edilir.

Buna görə də müəssisələrdə mühasibat uçotu sistemi ilə prinsiplərinin təşkilində hazır malların, onun yüklənməsi ilə satışının uçotunun ayrıca əhəmiyyəti vardır. Hazır məhsulun satışının uçotunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq indiki dövrdə aktualıq kəsb etdiyini söyləmək olar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya tədqiqatının məqsədi məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin nəzəri və təşkilati-metodik müddəalarının inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilə bilər:

- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin iqtisadi təbiəti və mahiyyətini araşdırmaq
- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin qanunvericilik və normativ bazasının sistemləşdirmək
- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları və Beynəlxalq Audit Standartları məhsul (iş ilə xidmət) satışının uçotunun baza müddəaları kimi nəzər salmaq
- Məhsul (iş və xidmət) satışından daxilolmaların həcmi və quruluşunun mühasibat uçotunun aparılmasına təsirini müəyyənləşdirmək
- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının analitik uçotunun təşkilini nəzərdən keçirmək
- Məhsul (iş ilə xidmət) satışı barədə məlumatların maliyyə hesabatında açıqlanması xüsusiyyətlərini öyrənmək

- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək
- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının auditı zamanı informasiya mənbələrinin qiymətləndirilməsi və analitik prosedurların tətbiqini araşdırmaq
- Məhsul (iş ilə xidmət) satışının audit proqramının hazırlanması və tərtib edilməsini aydınlaşdırmaq
- Məhsul (iş və xidmət) satışının auditinin təkmilləşdirilməsinə nəzər salmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Məhsul (iş ilə xidmət) satışı tədqiqatın obyektıdır. Məhsul (iş ilə xidmət) satışının uçotu və auditinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodik əsasları elmi biliklərin obyektiv prinsiplərinin tətbiq edilməsi, mühasibat nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri, iqtisadi təhlil və auditdir. Dissertasiya mövzusunda problemlərin araşdırılması prosesində fundamental və xüsusi (o cümlədən xarici) ədəbiyyat, qanunvericilik müddəaları və qaydaları; metodik, təlimat sənədləri, elmi konfranslar və seminarlar materialları öyrənilmişdir.

Dissertasiyanın elmi aparatına aşağıdakı elmi və nəzəri əsaslandırma üsulları daxildir: analiz və sintez, induksiya və deduksiya. İş xüsusilə modelləşdirmə və formalaşdırma, müşahidə, təcrübə elmi üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müəssisənin idarə olunması üçün mühasibat, analitik və nəzarət dəstəyini yaxşılaşdırmaq üçün vacib olan müəssisələrin məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin mühasibat uçotu və auditinin əhəmiyyətli nəzəri və təşkilati və metodoloji problemlərini həll etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti kommersiya təşkilatları tərəfindən satış gəlirlərinin mühasibat uçotu və auditinin təşkilinə yönəldilmiş metodoloji yanaşmalardan istifadə etmək və satış gəlirlərinin yoxlanılması üzrə bəzi tövsiyələr tətbiqidir. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr daxili mühasibat uçotu standartının təkmilləşdirilməsi və sektor metodik tövsiyələrin hazırlanması prosesində tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil və yarımfəsillərdən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ ƏSASLARI

1.1. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin iqtisadi təbiəti və mahiyyəti

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi şəraitində satışdan əldə edilən gəlirlərin uçotunun tamlığı və vaxtında olması məsələsi çox vacibdir. Satış gəlirləri, hər hansı müəssisənin maliyyə nəticələrini və istehsal fəaliyyətini çox yönlü və çoxfunksiyalı şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən iqtisadi göstəricilərdən biridir. Bu göstəricinin iqtisadi xarakteri belədir ki, müəyyən bir iş dövründə təsərrüfat subyektinin müxtəlif nəticələrini yaradır. Biznes vahidinin istehsalını və maliyyə vəziyyətini müəyyən edən pul vəsaitlərinin dövriyyəsi, gəlirlilik və balansın strukturunu hesablamaqda iqtisadi təhlildə satış gəlirlərinin istifadəsi sözügedən göstəricinin müstəsna əhəmiyyətini vurğulayır. Müəyyən bir səviyyədə saxlanılması və tədqiq olunan göstəricinin real artımı müəssisənin məhsulların çeşidini yeniləmək, istehlakçı xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq, istehsalat potensialının yaxşılaşdırılması üçün əvvəlcədən tədqiqat və inkişaf işlərinin aparılması üçün ön şərtlər yaratmaq imkanını yaradır[29, s.12].

Malların, işlərin, xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlərin həcmi respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergiləri, xüsusilə əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, aksizlər, satış vergisini hesablamaq üçün istifadə olunur. Hesablamaların sadəliyi və vergi dərəcələrinin artırılması ilə birlikdə vergi bazasının həcmində mütəmadi artım olması dövlətin fiskal funksiyası üçün bu göstəricini çox cəlbəedici edir. Son vaxtlarda, dövlət səviyyəsində, sahibkarlığın bütün formaları müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini asanlaşdırmaq üçün satış gəlirlərinin vergi bazası kimi istifadə edilməsini məhdudlaşdırmaq üçün bir sıra addımlar atılmışdır, lakin yaxın gələcəkdə bu göstərici bu sahədə əhəmiyyətini itirməsi mümkün deyil.

Bu göstəricinin, eləcə də hər hansı bir iqtisadi meyarın vacib xüsusiyyətlərindən biri onun dinamikasıdır ki, bu müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı ilk təəssürat yaratmağa imkan verir. Ancaq ölkəmizdəki mövcud iqtisadi şərtlərdə satış gəlirləri həmişə təşkilatlarda baş verən gizli prosesləri kifayət qədər əks etdirmir. Bir tərəfdən, pul sisteminin qeyri-sabitliyi malların (işlərin, xidmətlərin) satışından gəlirlərin kəskin, əsassız şəkildə artmasına səbəb olur, onların istehsal xərcləri isə əhəmiyyətli dərəcədə artmır. Digər tərəfdən, biz sabit satış həcmi və ya onun istehsalında az artım müşahidə edə bilərik, bəzən gəlirlərin qismən azalması, istehsal xərcləri nəzərəcarpacaq dərəcədə artmağa başlayır. Bu şəraitdə həm obyektiv, həm də subyektiv amillər işə başlayır ki, bu da ölkədə iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərir. Əsas obyektiv amillər, aşağıdakılardır: əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin yüksək fiziki köhnəlməsinə görə sənayenin ümumi texniki geri qalması, sürətli tətbiq etmənin və qabaqcıl texnologiyalardan istifadənin müxtəlif səbəblərinə görə qeyri-mümkünlüyü. Yüksək enerji xərcləri respublikanın mürəkkəb iqlim şəraitində kiçik bir hissəyə və qeyri-istehsal müəssisələrinin (yaşayış evləri, u

şaq və mədəniyyət və təhsil müəssisələri) böyük müəssisələrinin balansında saxlanmasına səbəb olur ki, bu da onun saxlanmasına xeyli xərc tələb edir. Subyektiv faktorlar siyahısına, işəgötürənlərin əmək haqqı qazanan işçilər qarşısında daimi borcları da daxil etmək mümkündür. Enerji və nəqliyyat xidmətlərinin tariflərində daimi artımlar da qiymətlərin ümumi səviyyəsini qaldırmağa başlayır. İstehsalçının qiymət artımının hüquqi və fiziki şəxslərin səmərəli tələbi ilə məhdudlaşdığı bir vəziyyət mövcuddur. Müsbət baxımdan məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin artımının təbii məhdudlaşdırılması və nəticədə satış gəlirlərinin artım hədlərinin görünüşüdür. Eyni zamanda, satışları stabilləşdirərkən xərcləri artırmaq üçün mənfi meyl mövcuddur ki, bu da maliyyə nəticələrinin pisləşməsinə və istehsalın azalması və ya kəsilməsinə gətirib çıxarır. [32, s.9]

Satış gəlir indikatorunun digər bir maraqlı və vacib xüsusiyyəti, xüsusilə də bu hesabatda hesab etdiyimiz sənayeyə aid mövsümlilikdir. Mövsümi qüvvələr, həyata keçirilməsindən əldə edilən ehtiyatları çox ehtiyatla işlədir. İnflyasiya prosesləri ilə birlikdə, satış gəlirlərinin mövsümi azalması, xüsusilə də, inflyasiya artımı pul vəsaitlərinin mövsümi azalması ilə üst-üstə düşdüündə müəssisənin ciddi maliyyə problemləri yarana bilər. Bu amil istehsalın geniş inkişafına maneə törədir, müəssisənin rəhbərliyini təsirindən az təsirlənən mal və xidmətlərə yönəldir.

Satış gəlirinin çox konsepsiyasının tərifinə dönerək, bu mövzuda mövcud elmi yanaşmalara diqqət yetirilməlidir. Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, satış gəlirlərinin tərkibi vahid deyil, bu da maliyyə hesabatlarında əks etdirilir. Satış gəlirləri məhsulların (malların, xidmətlərin) sisteməlik olaraq əsas fəaliyyətindən satışından və qeyri-qanuni olan əsas vəsaitlərin, inventarın, qeyri-maddi aktivlərin satışından əldə edilir. Bu vəziyyətə əsasən biz satış gəlir anlayışının əsasını qoyan bəzi yanaşmaların təkcə bir müəssisənin deyil, bütövlükdə dövlətin maliyyə vəziyyətinə təsiri baxımından nəzərdən keçirəcəyik[34, s.7].

Ticarət əməliyyatları zamanı verilmiş məhsulların, malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri, o cümlədən əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları və digər ödənişlər ilə tam qiymətlərlə komissiya əməliyyatları, satış gəlirlərinin müəyyən edilməsi V.F.Palia "Maliyyə Hesabatı" işində bəhs olunur [93, s. 397]. Y.A. Babayev "Mühasibat nəzəriyyəsi" monoqrafiyasında bu məsələ ilə bağlı fərqli bir fikir qeyd edilir ki, (38, səh. 293], satış gəlirləri təşkilat tərəfindən məhsul, mal, iş, xidmət satışından əldə edilən pul kimi qəbul edilir. Satışdan əldə edilən gəlirin başqa bir tərfi "... satıcıdan məhsul, mal, iş və xidmət üçün alıcıya köçürülməsi ..." "Mühasibat uçotu" adlı kollektiv işdə qeyd edilmişdir[28, s. 57].

Satışdan gələn gəlirlərdən əldə edilən təriflərdən indiyədək hələ dəqiq bir tərif yoxdur. Bu halda, satış gəlirlərinin hər birinin müəyyənləşdirilmiş dəyərini qeyd etmək lazımdır. İlk tərif satışdan əldə edilən gəlirin tərkibinə, ikincisi isə onun alınması şəklində (nağd pula) yönəldilir.

Təşkilatın istehsalının son məhsulu hazır məhsullar, icra edilən işlər və göstərilmiş xidmətlər hesab edilir. Hazır mala texnoloji emalın mərhələlərinin hamısının bu tə

şkilatda keçən, aşkar olunmuş standartlara ya da texniki şərtlərə uyğun gələn, texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən qəbul olunan və anbara və ya ayrıca sifarişçiyə təhvil verilmiş kompleks məmulatlar aiddir.

Təşkilatlar növ, kəmiyyət ilə keyfiyyət üzrə işlənilib hazırlanan tənzimlənməyə əsasən bağlanmış müqaviləyə ciddi uyğun olaraq məhsul hazırlayırlar, bu vaxt həmişəlik olaraq buraxılmış məhsulun həcmnin çoxaldılmasına, onun çeşidinin genişləndirilməyinə və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmağına bazarın tələbatını öyrənməyə xüsusi diqqət edilir.

Təsərrüfat əlaqələrinin təkrar qurulmasının yeni sisteminə keçmiş təşkilat ilə birliklərdə onların fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərdən biri- məhsul satışının həcmi hesab olunur. Həmin göstərici istehsaldan məhsul buraxılışını, həmçinin də sənaye xarakterli iş ilə xidmətlərin icra edilməsini özündə göstərir.

Satılacaq əmtəəlik malın tərkibinə aşağıdakılar aiddir:

a) hazır məmulatlar-həmin məmulatlar texnoloji prosesin əməliyyatlarının hamısını sözügedən müəssisədə keçməli, aşkar olunmuş texniki şərtlərə və ya lazımi standartlara müvafiq olaraq tamamilə komplektləşdirilməli, texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən qəbul olunmalı və anbara ya da sifarişçiyə verilməlidir;

b) satılmaq məqsədilə hazırlanan və satılan yarımfabrikatlar;

c) qırıq, özünün əsaslı tikintisi ilə özünün xidmət edici təsərrüfatları üzrə icra edilmiş sənaye xarakterli işlər.

Lap aydın olmaq üçün hazır məhsul texnoloji sınaqlardan keçmiş, hökumət standartlarına müvafiq olan, texniki nəzarət şöbəsi, həmçinin sifarişçi tərəfindən qəbul olunan yaxud anbara təhvil verilmiş məhsula deyilir. Hazır məhsula qeyd olunduğu kimi kənar üçün, ayrıca da özünün əsaslı tikintisi üzrə icra edilən iş ilə xidmətlər və i.a. daxil edilir. Hər bir halda məhsulun, iş ilə xidmətlərin buraxılışı müəyyən formada rəsmiləşdirildikdən sonra onlar hazır məhsul hesab edilir. Belə ki, hazır məhsulun buraxılışı ilə onun müştərilərə göndərilməyinin mühasibat uçotu doğru təşkil olunmalıdır. [26, s.49]

İstehsaldan buraxılmış əmtəəlik məhsulun ay üzrə tapşırığına bir və ya iki növbəli iş vaxtı ayın axıncı günündə saat 24-ə kimi, və ya üç növbəli iş zamanı da sonrakı ayın biri tarixinə saat 8-ə kimi (səhər növbəsi ilk sayıldıqda) istehsal edilən hazır məhsul

l daxil olunur.

Sənaye tipli işlərə yardımçı sexlər tərəfindən buxar, su, elektrik enerjisi, sıxılmış havanın buraxılışı üzrə xidmətlər, digər təşkilatlara, özünün qeyri-sənaye təsərrüfatları na ya da özünün əsaslı tikintisi üzrə avtomobillə daşımalar və başqa xidmətlər aiddir.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) tərkibinə aşağıdakılar aiddir:

- a) öz istehsalının hazır məhsulları ilə yarımfabrikatları;
- b) sənaye tipli işlər ilə xidmətlər;
- c) qeyri-sənaye tipli işlər ilə xidmətlər;
- ç) satın alınmış məmulatlar (komplektləşdirmək məqsədilə əldə olunanalar);
- d) tikinti, quraşdırma, layihə-axtarış, geoloji kəşfiyyat, elmi-tədqiqat və i.a

işlər;

- e) nəqliyyat təşkilatlarında yüklər ilə sərnişinlərin daşınmağı üçün xidmətlər;
- ə) minik maşınlarının kirayəsi ilə avtomobillərin gətirilməyi üçün xidmətlər;
- 0 nəqliyyat-ekspedisiya ilə yükləmə-boşaltma əməliyyatları;
- g) rabitə təşkilatları xidmətləri və s.

Hazırkı şəraitdə müqaviləyə əsasən göndərmə üzrə satışa önəmli əhəmiyyət verilir ki, o da təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyini, məqsədyönlüyünü aşkar edən işlərin iqtisadi göstəricilərindən biri hesab edilir. Göndərilən və buraxılan mallar təşkilatın hesablaşma hesabına o səbəbdən ödəmənin daxil olub-olmamağından ya da v eksellərin daşınmağından asılı olmayaraq satışın həcminə daxil oluna bilər. [24, s.17]

Nəticədə, satış prosesi müəssisənin təsərrüfat vasitələrinin dövr etməyini sona çatdırır ki, bu da onu ölkə büdcəsi qarşısında, ssuda üzrə bankın qarşısında, fəhlə ilə qulluqçular, istehsalçılar qarşısında öhdəliyin yerinə yetirilməyinə və istehsalat xərclərinin ödənilməyinə şərait yaradır. Satış üzrə tapşırığın icra edilməməsi dövrəyə vəsaitlərini dövr etməyini azaldır, müştərilər qarşısında müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməyinə əsasən cərimələr verilir, ödəmələri tezləşdirmir, təşkilatın maliyyə durumunu pisləşdirir.

Satışın həcmi ilə bərabər təşkilat mənfəətin böyüklüyünü (həcmi) tənzimləyir. Bu o səbəbdən ola bilər ki, məhsulun satış (müqavilə) qiymətini aşkar edən zaman onun tərkibinə bir sıra məbləğ ya da mənfəətin (gəlirin) faizi daxil olunur. Əgər müqavil

əyə əsasən satılmalı olan malın miqdarını müqavilənin qiymətinə vursaq, onda onun tənzimlənən satış dəyərini öyrənərik, mənfəət faizindən asılı şəkildə mənfəətin gözlənilən həcmi hesablayırlar. Bu, mənfəətdən verginin büdcəyə ayırmalarının avans ödəmələrini hesablamaq üzrə baza hesab edilir.

Mənfəətin mövcud məbləği hər ay satılan məhsulların satış qiyməti ilə əlavə dəyər vergisi və aksizləri çıxmaq şərtilə tam faktiki maya dəyəri arasındakı müxtəlifliklə əşkar olunur.

Kommersiya təşkilatlarında istehsal proqrammasının icra edilməsi sayəsində hazır məhsul alınmaqdadır. Bu hazır məhsulu bir yerdə toplamaq, mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq vacibdir. Bütün bunlara görə, daha sonra bu hazır məhsulların satışı üzrə görüləcək işlər möhkəm uçot, nəzarət ilə məsuliyyət tələb etməkdədir. Bütün bu qeyd etdiyimiz, hazır məhsul buraxılışı ilə satışı üzrə uçot dairəsini əhatə etməkdədir. Bunlara görə uçotun vəzifəsi söylədikdə isə aşağıdakıları nəzərdən qaçıрмаq olmaz. İlk öncə onu bilmək zəruridir ki, uçota alma ilə saxlama qaydasına əsasən hazır məhsullar anbarda qalan hazır məhsul ilə göndərilən məhsula, istehlakçının sərəncamında, qorunmasında olan məhsula ayrılırlar. Bunun üçün uçotun aşağıda göstərilən vəzifələri ortaya çıxır: [19, s.15]

- a) hazır məhsulun anbara əsasən uçotu, onun vəzifəsi;
- b) göndərilən mallar üzrə uçotu, onun vəzifəsi;
- c) malalanın qorunmasında olan məhsulun uçotu ilə vəzifəsi.

Malın texniki səviyyəsini və keyfiyyətini hər bir vasitə ilə qaldırmaq vəzifəsi bazar iqtisadiyyatı mühitində müəssisənin iqtisadi siyasəti ilə bütün əməli işinin mərkəzinə keçirilməkdədir. Müəssisənin maliyyə elmi fikrin axırıncı nailiyyətlərini özündə əks etdirməli, ən yüksək texniki-iqtisadi, estetik tələblər ilə digər istehlak tələblərinə müvafiq olmalı, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə sahib olmalıdır. Onun keyfiyyətini artırmaq zəruri məmulata ölkənin tələbatını və ayrı-ayrı mallara əhalinin çoxalan tələbini lap dolğun ödəməyin etibarlı üsuludur. Aşağı keyfiyyət, çıxdaş - bunlar material ehtiyatlarının ilə xalqın əməyinin israf olunması deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid azad ölkə markasının şərəfi üçün mübarizəyə fəal yardım edəcəkdir. Məhsulun keyfiyyəti peşə ilə vətənpərvərlik iftixarı məsələsi olmalıdır.

Məhsul buraxılışı ilə bağlı uçotun vəzifəsi gündəlik buraxılmış məhsulun doğru uçotunu aparmaq, onu birinci uçot sənədləri ilə rəsmiyyətə salmaq, onun hazırlanmağı ilə bağlı işləri uçota almaq, məsrəf normalarını aşkar etmək, onları uçota almaq, hazır malı tam maya dəyərini aşkar etmək və sonda sifarişçilər tərəfindən haqqı ödənilənə kimi olan işləri qeydə almaqdır.

Bütün göstərilən işlər uçotun məhsul buraxılışı ilə satışı üzrə olan vəzifələri sayılır.

Qeyd etmək zəruridir ki, məhsul buraxılışı ilə satışı mal alan təşkilatlarla kommersiya təşkilatının təchizat şöbəsi arasında bağlanan müqaviləyə əsasən gerçəkləşdirilir. Buna görə də düzgün uçot, keyfiyyətli uçot heç cür imkan yaratmaz ki, məhsul təşkilatın anbarında uzun zaman qalsın. Uçotun digər bir vəzifəsi də buradan meydana çıxır. Anbarda hazır malın maksimum qalıq vaxtından artıq qalması halı olmamalıdır.

Hazırlanan məhsul makroiqtisadiyyatın tələbatını ödəmək üzrə onun istifadəsinə verilməlidir. Yuxarıda dediyimiz kimi bu da təşkilatlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən gerçəkləşdirilir. Bu ticarət yolu ilə gerçəkləşdirilə bilər, hazır mal cəmiyyətin tələbatını ödəyirsə, bu ölkə ticarəti, kooperativ ticarəti üsulu ilə baş verə bilər. Hazır malın düzgün uçotu, onun doğru satışı təşkilatın rentabellik səviyyəsinə yaxşı təsir göstərir. Biz bilirik ki, satışla bağlı məsrəflər də maya dəyərinə aid olunur. Bu kommersiya məsrəfləri istehsalat maya dəyərinə daxil olmaqla məhsulun tam maya dəyərini yaradır. Yuxarıda dediyimiz kommersiya məsrəflərinin uçotu məhz buradan başlamaqdadır. Hazır məhsulların buraxılışı ilə satışının uçotu aşağıda göstərilən şərtləri əhatə etməlidir; [12, s.14]

1. Təsərrüfat müqavilələri adətən malalanlara göndərilmiş məhsulun həm göndərilmə üzrə həmçinin də keyfiyyət üzrə sistemli uçotu.

2. Malalanlara göndərilmiş mallar üzrə haqqın ödənilməsi uçotunu.

3. Anbarda qalmış məhsulların uçotunu:

a) qəbulun uçotunu;

b) qrafika əsasən partiyalarla göndərilməsinin uçotunu

4. Göndərilmiş məhsullar, həmçinin yolda olan göndərilmiş məhsulların istehlakçıları arasında pul haqq-hesabının uçotunu.

5. Satışla bağlı kommersiya məsrəflərinin uçotunu əhatə etməlidir.

Hazır məhsulların buraxılışının və satışının uçotu bağlanmış müqavilənin şərtlərinə də əməl etməlidir. Paylayıcı sənədlər üzrə malların göndərilməsi və bölüşdürülməsi işini müntəzəm təşkil etmək lazımdır.

Malalanlarla bağlanan müqavilənin ən əsas şərti onların ünvanına göndərilən məhsulün çeşidinin, növünün, keyfiyyətinin gözlənilməyi, yəni müqavilə şərtinə əməl olunmasıdır. Uçotun öz zamanında, yüksək səviyyədə aparılmağı onun mexanikləşdirilməyindən də asılıdır. Bizim təşkilatlarda yetərincə uçot maşınları mövcuddur.

İstehsalatdan əldə olunan hazır məhsulu texniki nəzarət şöbəsi ştampladıqdan, yəni qəbul edildikdən sonra yararlı məhsul olaraq anbara daxil olur. Sexdə mal buraxılışı ilə bağlı uçotun vəzifəsi mal buraxıldıqca və anbara verildikcə onun müntəzəm uçotunu aparır. Sexdən anbara mal buraxıldıqca o təhvil qaiməsi əsasında rəsmiyyətə salınır. Bəzən həmin qaimələrə qəbul aktı da əlavə olunur. Anbarda isə hazır malların uçotu materialların uçotuna müvafiq şəkildə aparılır. Anbarda hazır mal miqdar kartoçkası formasında hər məhsul növü üzrə təkcə aparılır. Mal buraxıldıqca buraxılış qaiməsi qeyd edilir. Qaimə mühasibatın hesab fakturasına əsaslanaraq yazılır. Anbarda ayın sonunda məhsul buraxılışı ilə bağlı ilk sənədləri mühasibata təhvil verməkdədir.

Mal satışının həcm göstəricisi ilə bərabər, bazar iqtisadiyyatına keçid mühitində təşkilatın işinin başlıca göstəricisi məmulatın önəmli nomenklaturası üzrə tapşırıqdan təşkil olunmuşdur.

Təsərrüfatçılığın hazırkı yeni mühitdə məhsul satışının məbləği təşkilatın işinin əsas göstəricilərindən biri hesab edilir. Təşkilatın pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi, onun normal təsərrüfat işi, mal satışı üzrə tapşırığın icra edilməsindən asılıdır. [21, s.78]

Məhsul satışının həcmi ilə bərabər təşkilata satışdan mənfəətə əsasən tapşırıq verilir. Onun bütöklüyü, istehsalın genişləndirilməyinə və xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən, təşkilatın ölkəni xalis gəlirinə qoyduğu vəsaitini səmərəli şəkildə dərəcədə xarakterizə etməkdədir.

Hazır mal malalanlara bağlanan müqaviləyə uyğun olaraq satılır. Satılmış mallar əsasən malalanlarla hesablaşmaları öz zamanında təşkil olunması, təşkilatın vəsaitlərinin dövr etməyini sürətləndirir ki, bu da son olaraq onun maliyyə durumuna müsbət təs

ir edir.

Burada məhsul ilə onun satışının uçotuna əsasən aşağıdakı önəmli vəzifələr meydana çıxır:

- a) istehsalatdan anbara daxil olmuş hazır mala vaxtında sənədləşdirmək;
- b) hazır məhsulun anbarda keyfiyyətli saxlanmasına nəzarət etmək;
- c) məhsulun malalanlara göndərilməyini, onun satışını, həmçinin malalanlarla hesablaşmanı vaxtlı-vaxtında, konkret olaraq sənədləşdirmək və mühasibat uçotunda göstərək;
- ç) məhsul satışı üzrə tapşırığın icra edilməsinə nəzarət etmək;
- d) anbardan hazır məhsulun normativə müvafiq olmasına nəzarət etmək, vaxtda normativdən çox ehtiyatları müəyyən etmək və onların satışını təşkil etməyə nəzarəti artırmaq ;
- e) mal satışının nəticəsini vaxtlı-vaxtında aşkar etmək və i.a.

Bazar iqtisadiyyatına keçməyə çətinlik yaradan əsas amillərdən biri ümumi məhsul həcmində azalma meyli, istehlak şeyləri ilə əsasən də gündəlik tələbat məhsullarının - ərzağın azlığıdır. Ümumi məhsul kütləsinin azalması ilə imperiyanın uzun zamanlar «xalq kompleksi» yaradılması kimi ziyanlı və mürtəce siyasəti ilə ayrıca əlaqəlidir. Vacibliyindən asılı olmayaraq keçmiş sovet hökumətində təşkilatlar, istehsal sahələri bir-birindən tam asılı hala salınmışdı. İndi isə zamanında bərqərar olan təsərrüfat əlaqələri, müqavilə təəhhüdləri müntəzəm şəkildə pozulur. [23, s.94]

Hər bir təşkilatda istehsal edilən bütün əmtəəlik məhsul dəyər ifadəsində dəyərləndirilir. Onun tərkibinə öz istehsalının hazır məmulatı ilə yarımfabrikatın, kənara göndürülən sənaye tipli işlərin, özünün əsaslı tikinti şöbəsi ilə xidmətedici istehsalat və təsərrüfatın sənaye tipli işlərinin dəyəri aiddir.

Sintetik uçot ilə balansda hazır mal faktiki maya dəyəri ilə göstərilir, cari uçotda isə uçot qiyməti (şərti qiymətlə) ilə, beləki, orta illik normativ istehsalat maya dəyəri ilə ya da təşkilatların müqavilə qiymətləri ilə ya da buraxılış, pərakəndə satış qiymətləri ilə və ya faktiki maya dəyəri ilə dəyərləndirilir.

Hazır malın faktiki istehsalat maya dəyəri ayın sonunda kalkulyasiyaya əsasən aşkar olunur.

Hazır mal orta illik normativ istehsal maya dəyəri ilə dəyərləndirilən zaman məhsulun buraxılış qiyməti ilə normativ maya dəyəri arasındakı kənarlaşma bilavasitə uçot alınır, bu kənarlaşma hesabat dövrünün sonunda müvafiq miqdarda satılmayan məhsulun qalığı ilə satılan məmulata daxil edilir. Malın buraxılış qiyməti ilə dəyərləndirilməsinin hesabatla müqayisə olunmasını, həmçinin malalanlara göndərilən və satılan malların sənədlərində dəyərləndirmənin vahid olmasına riayət edilməsini təmin etməkdədir. Bu vaxt məhsulun faktiki maya dəyəri ilə buraxılış qiyməti tərəfindən fərq bilavasitə uçota almır[4, s.39].

Kiçik nomenklaturada məmulat buraxmış müəyyən təşkilatlarda hazır mal faktiki maya dəyərlə dəyərləndirilir. Ancaq cari uçotda hazır malı uçot qiymətləri ilə (orta illik normativ maya dəyəri ya da təşkilatın buraxılış qiymətləri ilə) dəyərləndirmək lap məqsədə uyğundur, ona görə ki, bu vaxt uçotun mexanikləşdirilməsi üçün gərəkli şərait yaradılır, hesabat dövrü müddətində hesabat işçilərinin bərabər şəkildə işlə təmin edilməsinə nail olunur.

Hazır məmulat qalıqlarının maya dəyəri və buraxılış qiymətləri arasındakı fərq normal olaraq realizə edilməmiş mənfəəti (kommersiya məsrəflərini nəzərə almadan) özündə əks etdirir ki, bu da müəssisənin maliyyə işini təhlil etmək üçün üzrə önəmli göstəricidir. Bununla yanaşı, satılmış malın normativ və faktiki maya dəyəri arasındakı fərq sadələşdirilən metodla müəyyən olunur.

Dəyərləndirmənin yuxarıda qeyd edilən hər iki variantının tam olaraq cəhəti odur ki, bunlardan hansısa biri tətbiq olunursa olunasun, son olaraq hazır məhsul qalıqlarının qiyməti faktiki maya dəyərinə çatdırılmaqdadır.

Kənarlaşmalar təşkilat tərəfindən buraxılmış artıq məsrəfi və ya qənaəti əks etdirir. Kənarlaşmalar hazır malı uçota alan hesablarda uçota almır. Bu vaxt qənaət qırmızı storno ilə uçota alınmaqdadır, artıq məsrəf isə adi əlavə yazılışla əks edilir.

Hazır malların hərəkətinin uçotunun doğru təşkil olunması üçün onun nomenklaturasının işlənilib hazırlanması - yəni, bu təşkilat tərəfindən buraxılmış məmulat növlərinin adının siyahısının hazırlanması yüksək əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Onun tərtib edilməsi üçün əsas olaraq bir məmulatı başqasından ayırmağa şərait yaradan (model, dəqiq sinfi, fasonu, artikulu, markası, çeşidi və i.a.) müəyyən əlamətə əsasən hazır məmulla

tlarm təsnifatı mühüm götürülür. Nomenklatura nömrəsi ayrı-ayrı miqdarda rəqəmlərdən təşkil ola bilər. [5, s.47]

Nomenklaturadan təşkilatın aşağıda göstərilən xidmətləri istifadə etməkdədirlər:

- a) dispetçer xidməti - məmulat buraxılışı qrafikinə icra edilməsinə nəzarət etmək üçün;
- b) sexlər - buraxılışın çeşidinə nəzarət etmək məqsədilə və hazır məmulatları anbara təhvil verən vaxt qaimələri qeyd etmək üçün;
- c) marketinq şöbəsi - müqavilə göndərmələrinin icra olunması perspektivlərinə nəzarət etmək üçün ;
- ç) mühasibatlıq - analitik uçot ilə məlumat və hesabatları tərtib etmək üçün.

1.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotu və auditinin qanunvericilik və normativ bazasının sistemləşdirilməsi

Məhsul istehsalı, satışı ilə xərclərin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan dövlətinin var olan qanunverici və normativ hüquqi aktları, həmçinin Azərbaycan dövlətində Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təlimat və tövsiyə məktubları, yeni Hesablar Planı və Milli Mühasibat Uçotu Standartları, müxtəlif nazirlik, baş idarə ilə təşkilatların əsasnamələri, təlimat məktubları daxildir. Məhsul istehsalı, satışı ilə xərclərə aid əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edib sintetik göstəricilərin formalaşmağında önəmli yeri olduğu üçün onlar auditorun diqqət mərkəzində yerləşməlidir. Məhsul istehsalı (icra edilən iş ilə xidmətlər), satışı və xərclərlə əlaqəli əməliyyatların normativ hüquqi bazasının tərkib hissələrinə eyni zamanda aşağıdakılar da daxildir: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli 19 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə ilə təşkilatların məsrəflər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməyi» qaydaları, Azərbaycan hökuməti Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı” ilə onun tətbiqinə aid təlimatın III böl

məsi İstehsala xərclər , IV bölməsi Hazır məhsul, məhsullar ilə satış; büdcə və büdcədənkənar vəsaitlərin məsrəflər smetasının icrası üzrə uçotuna aid təlimatın 8-ci bölməsi məsrəflər, 11-ci bölməsi Məhsul satışı, 12-ci bölməsi - Gəlirlər; Büdcə, idarə, müəssisə ilə təşkilatlarda mühasibat hesabları ilə onların tərtibatına müvafiq qaydaların 4-cü bölməsi, məsrəflər smetasının icrası balans 1 sayılı forma, 6-cı bölməsi məsrəflər, 9-cu bölməsi – Məhsul satışı ilə gəlirlər, 10-cu bölməsi Əsaslı tikintiyə xərclər; Azərbaycan dövləti Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixində İ-153 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş “Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir məsrəflərinin mühasibat uçotunda əks edilməsinə”na dair təlimat. [5, s.34]

Qeyd edilən normativ hüquqi sənədlər mal istehsalının norma ilə normativlərini müəyyənləşdirir. Məhsul satışının bu və ya digər formada birbaşa (və ya dolayısı ilə) ayrı-ayrı taariflər ilə tənzimləyir, xərclərin tərkibini, strukturunu aşkar etməklə, maya dəyərində aid ediləcək və maya dəyərindən çıxılmalı məsrəfləri aşkar etməklə bərabər, həmin proseslərin uçota alınma formalarını və vergi sistemini dəyərləndirir. Odur ki, istehsalın əsas xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif sahələrdə malın istehsalına sərf olunan material ehtiyatları spesifik norma və normativlərə əsaslanaraq hesablanır. Həmin norma və normativlər həmin sahələrin baş idarə ilə təşkilatları tərəfindən təsdiq edilir olunur. Audit yoxlama-ekspertiza işi həyata keçirilərkən norma ilə normativlərin gözlənilməyi (buna əksər hallarda standartlar da deyilir) dəyərləndirilməlidir. Məhsul istehsalında daxili standartlar var olmadıqda həmin sahədə beynəlxalq standartlara istinad olunmalıdır. Məhsul satışında iki qaydadan istifadə edildiyi üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu sahəyə iki mövqedən yanaşılması tələb olunur: ölkənin aşkar etdiyi taariflər, tələb-təklif əsassən sərbəst bazar iqtisadiyyatı əlaqələrində formalaşan qiymətlə məhsul satışı. Bəzi istehsalilə xidmət sahələri (həmçinin nəqliyyat, su, elektrik enerjisi), eyni zamanda ölkənin inhisarında olan digər sahələr üzrə məhsul satışı Azərbaycan dövləti İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində fəaliyyətdə olan Taarif Şurası tərəfindən tənzimlənməkdədir. Həmin Taarif Şurası mütəmadi şəkildə bir çox sahələrdə istehsal edilən malların , icra edilən iş və xidmətlərin taarif qiymətlərini bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırır və müvafiq dəyişikliklər edir. Bununla bərabər bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələbatına müvafiq olaraq. Bir çox istehsal ilə xidmət s

ahələrində istehsal edilmiş malların qiyməti tələb və təklifə müvafiq olaraq istehsalçı və alıcı arasında şifahi ya da yazılı şəkildə (müqavilə əsasında) gerçəkləşdirilir. Auditor müəssisə ilə təşkilatlarda mal istehsalı, satışı və xərclərə dair əməliyyatları yoxlayan vaxt belə məsələlərə normativ hüquqi aktların tələbi cəhətdən onların taariflərə əməl edilməsini qiymətləndirməlidir.

Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına ilə

Kommersiya Təşkilatları üzrə Milli Mühasibat Uçotu standartlarına əsaslanaraq mühasibat uçotunun aparılmağı qaydaları 2017-ci ilin yanvarında qüvvəyə minmişdir. Bu qaydalar yeni hesabları və uçotun milli standartlarını özündə əks etdirir.

Yeni Hesablar Planının 204 N-li hesabında müəssisənin ehtiyatlarını təşkil etmiş və hazırda satış məqsədi ilə nəzərdə tutulmuş hazır məhsulun uçotu aparılmaqdadır. 8 nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına müvafiq olaraq, hazır malın dəyəri onun istehsalı ilə müəyyən olunmuş bütün istehsal xərcləri (birbaşa və dolay xərcləri daxil olmaqla) əhatə etməkdədir. 6 nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsaslanaraq satılan hazır mallar satıcının mülkiyyətində olmadığı, onun tərəfindən nəzarət olunmadığı üçün material ehtiyatlarına aid edilmir.

204 nömrəli “Hazır məhsul” hesabında mühasibat uçotu subyektinin istehsal prosesinin nəticəsi olaraq yaranan hazır məhsullarının hərəkəti barədə ümumiləşdirilən məlumatların uçotu aparılmaqdadır.

Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına ilə

Kommersiya Təşkilatları üzrə Milli Mühasibat Uçotu standartlarına əsaslanaraq mühasibat uçotunun aparılması qaydalarına əsasən, komplektləşdirmə məqsədilə, yəni dəyəri müəssisəyə aid məhsulunun maya dəyərinə daxil olunmayan yaxud satılmaq məqsədi ilə mal olaraq alınmış hazır məmulatlar 205(41) nömrəli “Mallar” hesabında uçota alınmaqdadır. Kənar üçün icra edilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin qiyməti 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabında göstərilmir. Onlara çəkilən faktiki məsrəflər isə istehsal məsrəflərini uçota almış hesablardan birbaşa 601 (46) nömrəli “Məhsul (iş,

xidmət) satışı” hesabına silinməkdədir. Sifarişçiyə yerində verilmiş və qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiləşdirilməmiş məhsullar bitməmiş istehsalın tərkibində saxlanılmaqdadır və 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” istehsalında uçota alınmır. Hazır mallar 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabında nəzərdə tutulan faktiki istehsal maya dəyəri ilə uçota alınmaqdadır.

204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabının debetində qalan qalıq məbləği hesabat dövrünün başlanğıcına və axırına müəssisə anbarlarında olan malların qalığını əks etdirir. Hesabın debet dövrü yəsi istehsalatdan buraxılan və ya istehlakçıdan qaytarılmış malın faktiki və ya normativ maya dəyəri ni, kredit dövrüyyəsi də hesabat dövründə istehlakçıya yüklənən məhsulun faktiki və yaxud normativ maya dəyərini göstərməkdədir.

Hesabat dövründə müəssisənin anbarına mədaxil edilən hazır məhsullar uçot dəyərilə mühasibat uçotunda 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabının debeti ilə 202(20) nömrəli “Əsas istehsalat”, 202-4 (23) nömrəli “Yardımcı istehsalat” hesablarının kreditində göstərilir.

Satış və az da olsa müəssisənin öz ehtiyacları üzrə hazırlanmış hazır malın mədaxili 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabının debetində, “istehsal xərclərini uçota almış hesabların kreditində göstərilir.

Əgər hazır məhsul tamliqlə müəssisənin özünün istifadəsi üzrə sərf edilsə bu vaxt o, 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabına mədaxil olunmaya bilər. Bu məhsul onun təyinatı ilə əlaqəli olaraq 201 (10) nömrəli “Materiallar”, 208 (12) nömrəli “Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar” və digər müvafiq hesablarda uçota götürülə bilər.

Yüklənmiş və ya istehsal yerində alıcılara təhvil verilən hesablaşma sənədləri bu alıcılara təqdim olunmuş hazır məhsul satılmış məhsul olaraq 204(40) nömrəli “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabının debetinə qeyd edilməklə silinməkdədir.

Mühasibat uçotunda sintetik uçotla bərabər hazır məhsulların ayrı-ayrılıqda məhsul növlərinə əsasən analitik uçotu həyata keçirilməlidir. Nəzərə almaq vacibdir ki, 204 (40) nömrəli “Hazır məhsul” hesabında analitik uçot hazır məhsulların saxlanılma yerlərində, onların ayrı-ayrı növləri üzrə həyata keçirilir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini apardıqda məhsul istehsalına (yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə) dair xərclərin quruluşunu, tərkib hissələrini, bununla əlaqədar uçot əməliyyatlarını müəyyən etdikdə bu normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan tələblərə istinad etməyi yaddan çıxartmamalıdır. Məhsulun maya dəyərinə daxil edilmiş məsrəflər, maya dəyərindən çıxılmış xərclər, güzəştlər, məhsul satışından əldə edilmiş gəlirlər və həmin gəlirlərdən uyğun tutulmalar (əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s.) Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin uyğun bəndləri ilə tənzimlənir.

1.3. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları və Beynəlxalq Audit Standartları məhsul (iş və xidmət) satışının uçotunun baza müddəaları kimi

Hal-hazırda, mühasibat uçotunun ən vacib problemlərindən biri mövcud mühasibat və hesabat sisteminin bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olmasıdır. Buna görə də, beynəlxalq standartların müddəalarının və tələblərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat bütün dünyada təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Mühasibat uçotu məlumatlarının idarəedici qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olduğu üçün o, düzgün bir "iş dili" hesab olunur. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin milli mühasibat uçotu sistemi fundamental fərqliliklərə malikdir [33, s.61]. Tədricən milli mühasibat uçotu və hesabat standartları və MHBS arasında bir yaxınlaşma gedir. Hazır məhsul və onun satışının uçotu isə MHBS (IAS) 2 "Ehtiyatlar" standartı ilə tənzimlənir.

Alınmış bütün mallara çəkilən xərclər, həmçinin onların satış üçün hazır vəziyyətə təqviləməsi ilə bağlı bütün məsrəflər ticarət malı hesabında cəmlənir. Belə xərclər istehsalatla bağlı olduğu üçün biz buna ticarətlə bağlı *istehsal xərcləri* də deyə bilərik.

Satış və inzibati xərclər o xərclərdir ki, bunlar birbaşa istehsal xərclərinə aid edilmir. Belə xərclərə reklam, inzibati işçilərin əmək haqqı, sığorta və s. xərclər aiddir. Bu cür xərclər *satış (kommersiya) və inzibati xərclər* adlanır.

Daimi xərclər o xərclərdir ki, istehsal və satışın həcmindən asılı olmayaraq müəssisə tərəfindən daim çəkilir. Məsələn üçün icarə, mühafizə, amortizasiya və s. xərclər.

Satılan malların qiyməti və xalis mənfəətin hesablanması. Satılan malların qiyməti dedikdə alıcı ilə razılaşdırılmış qiymət başa düşülür. Bu qiymət alıcı ilə satıcının bəlgəliqləri müqavilə əsasında formalaşdığı üçün müqavilə qiyməti adlanır. İstehsalçı (satıcı) bu qiyməti özünün maya dəyəri və bazardakı mövcud qiymətlərin təhlili əsasında formalaşdırır. [34, s.30]

Müqavilə qiyməti əsasında şirkətə daxil olan vəsait satışdan gəlir adlanır. Bu cür gəlirə həmçinin xalis satışdan gəlir də demək olar.

Beləliklə, Satış üzrə ümumi mənfəət aşağıdakı qaydada hesablanır:

Xalis satış	120 000
Çıxılsın: Satılmış Malların Maya Dəyəri	80 000

Satış üzrə ümumi mənfəət 40 000

Ümumi mənfəət (marja) satışdan gəlirlə satılmış malın maya dəyəri arasındakı fərqə bərabərdir. Ümumi mənfəət şirkətin mallarını satdıqdan sonra əldə etdiyi mənfəəti göstərir, lakin digər xərclər (satış və inzibati xərclər) bu zaman nəzərə alınmır.

Ümumi mənfəətdən satış və inzibati xərcləri çıxıldıqdan sonra qalan məbləğəmaliyyat mənfəəti adlanır.

Ümumi mənfəət	40 000
Çıxılsın: Satış və İnzibati xərclər	5000
= Əməliyyat mənfəəti	35 000

Əməliyyat mənfəətindən digər (məsələn, faiz, sığorta və s.) xərcləri çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ vergiyə qədərki mənfəət adlanacaqdır.

Vergiyə qədərki mənfəətdən mənfəət vergisini çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ şirkətin xalis mənfəəti olacaqdır.

Satılan Malların Maya Dəyərinin (SMMD) hesablanması. SMMD dedikdə malların şirkətə neçəyə başa gəlmə qiyməti başa düşülür. Başqa sözlə ticarətçilərdən tez-tez əşitdiyimiz kimi satılan malların dəyəridir. Yəni ticarətçinin satdığı malın ona başa gələn qiymət, həmin malın mayasını təşkil edir. [40, s.141]

Bundan başqa, SMMD-ni satış üçün olan malların qiyməti (İlk qalıq+Alış) ilə əlbəddə qalan mallara çəkilmiş xərc (Son balans) arasındakı fərq kimi də izah etmək olar. Əslində bu cür hesablama ehtiyat (ticarət malı) hesabının son balansının tapılması düsturundan çıxır. Bunu daha aydın anlamaq üçün ehtiyatlar hesabını və Son qalığın tapılması düsturunu nəzərdən keçirək:

Təsvir 2.2. T hesabda **Ehtiyatların** debet və kredit üzrə əks etdirilməsi:

Dt	Ehtiyat hesabı	Kt
<i>İlkin balans</i>		
Alış		Satış* (SMMD)
<i>Son balans</i>		

Son balans = İlkin balans + (1)

Bu, aktivlərin son balansının hesablanması üçün adi düsturudur.

*Qeyd edək ki, buradakı Satış terminini Satışdan gəlirlə qarışdırmaq olmaz. Bu satış malların satışı zamanı alış qiyməti ilə anbardan çıxmasını göstərir. Qısa desək, bu, S atılan malların maya dəyəri (SMMD) dir. İngilis dilində bu anlayış “deduction” kimi ifadə olunur. Yəni satılan malların “çıxarılış”ıdır.

İndi isə Təsvir 2.2-i parçalayaraq daha sadə bir formaya gətirək (düstur2):

$$\text{Son balans} = \text{İlkin balans} + \text{Alışlar} - \text{Satışlar (SMMD)} \quad (2)$$

Buradan da SMMD-ni çox asan bir şəkildə tapmaq olar

$$\text{SMMD} = \text{İlkin balans} + \text{Alış} - \text{Son balans} \quad (3)$$

Şəkil 2.4. Məhsul satışının təsviri

Mənbə: Radil Fətullayev. Beynəlxalq Mühasibatlığa Giriş (IFRS əsasında) II nəşr. Ye

ni redaksiya ilə beynəlxalq uçot və hesabatı sərbəst şəkildə öyrənmək istəyənlər üçün v əsait. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2016. s.189

Göründüyü kimi, SMMD dövr ərzində şirkət tərəfindən satılmış malların xərcini (maya dəyərini) göstərir.

Müəssisənin anbarında olan malların ümumi dəyərini hesablamaq üçün başlanğıc material balansının üzərinə cari dövrdə əldə edilmiş materialların məbləğini əlavə etməklə lazımdır. Yəni, bu iki rəqəmi topladıqda satış üçün hazır olan malların kəmiyyətini alırıq.

Dövrün sonunda satılmamış mallar balansda aktiv kimi (Ticarət malları hesabında), satılmış mallar isə Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda xərc (SMMD) kimi görünəcəkdir.

SMMD-nin hesablanması zamanı alış güzəştlərinin və malların qaytarılmasının nəzərə alınması. Ehtiyatlar üzrə alış güzəşti və qaytarılan alışlar nəzərə alındıqda hesabın debet və krediti üzrə yazılışları aşağıdakı təsvirdə göründüyü kimi olacaqdır:

Təsvir 2.3 T hesabda **Ehtiyatların** debet və kredit üzrə yazılışı:

Dt	Ehtiyat hesabı	Kt
<i>Başl. ehtiyat</i>	SMMD	
Alışlar	Alış güzəşti	
Dax.nəqliyyat xərci	<i>Qaytarılan alış</i>	
<i>Son ehtiyat</i>		

Bu zaman SMMD aşağıdakı 4-cü düsturdan istifadə olunaraq hesablanacaqdır:

Başl ehtiyat	X	
+ Alışlar	X	
+ Daxili nəqliyyat xərci	X	
-Alış güzəşti	(X)	(4)
Qaytarılan alış	(X)	
Son ehtiyat	(X)	
= SMMD	X	

3 və 4-cü düsturdan göründüyü kimi, başlanğıc ehtiyatla alışlar və daxili nəqliyyat xərclərini cəmlədikdə, həmçinin alış güzəştlərini və qaytarılan malları çıxdıqdan sonra satış üçün olan malların maya dəyəri qalır. Yəni, bu hesablamadan sonra anbarda mövcud malların faktiki maya dəyərini müəyyən etmiş oluruq. Qeyd olunanları daha aydın ifadə etmək üçün sonuncu düsturu aşağıdakı formaya sala bilərik:

Başl. ehtiyat	X	
+ <i>Alışlar</i>	X	
<i>Alış güzəşti</i>	(X)	
<i>Qaytarılan alış</i>	(X)	
+ <i>Daxili nəqliyyat xərci</i>	X	(5)
= Xalis alışlar		
(Satış üçün hazır olan MMD)	X	
Son ehtiyat	(X)	
= SMMD	X	

Auditin beynəlxalq standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin beynəlxalq miqyasda normallaşdırılması və tənzimlənməyi anlaşılır. Həmin standartların hazırlanmağında bəzi beynəlxalq institutlar, eyni zamanda İngiltərənin Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası, İngiltərənin audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə olaraq beynəlxalq nüfuzlu ictimai

təşkilatlar önəmli rol oynamışdır. 130 dövlətin milli mühasiblər təşkilatlarınm aid olduğu Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası auditin beynəlxalq standartlarının hazırlanmasında əsas rola malikdir. Auditin beynəlxalq standartların hazırlanmağında başlıca məqsədi uçot ilə maliyyə hesabatlarının vahid beynəlxalq şəklinə əsaslanaraq yoxlama-ekspertiza işlərinin tək qaydalarını hazırlamaq, onu dünya dövlətləri arasında inkişaf etdirmək, onun oxunaqlı olmağını, yoxlama metodikasını tək bir mövqedən hazırlamağı təmin etməkdən təşkil olunmuşdur. Beynəlxalq audit standartları bazasında bəzi dövlətlər Öz milli audit standartlarını yarada bilirlər. Ancaq bəzi dövlətlər Malayziya, Nigeriya, Kipr, yəni beynəlxalq miqyasda hələlik bir o qədər nüfuza sahib olmayan dövlətlər auditin beynəlxalq standartlarını olduğu kimi, öz standartları kimi istifadə edir. İndi auditin 51 beynəlxalq standartı mövcuddur. Onlar iqtisadi məzmununa, təyinatına əsasən 10 fəslə bölünürlər. Onları aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar: [39, s.21]

Cədvəl 1.1.

Auditin beynəlxalq standartlarının siyahısı

No	Auditin beynəlxalq standartları	Standartların adı
		Giriş aspektləri (100-199)
1	100	İnandığı təmin edən tapşırıqlar
2	120	Auditin beynəlxalq standartlarının əsas prinsipləri
		Vəzifələr (200-299)
3	200	Maliyyə hesabatı auditinin başlıca prinsipləri və məqsəd
4	210	Audit tapşırıqlarının şərtləri
5	220	Auditdə işlərin keyfiyyətinə nəzarət
6	230	Sənədləşdirmə
7	240	Maliyyə hesabatı auditinin gedişində yanlışlar və dələduzluğa münasibətdə auditorun məsuliyyəti
8	240A	Dələduzluq və səhvlər
9	250	Maliyyə hesabatının auditində qanunların və normativ aktların nəzərə alınması
10	260	Rəhbər səlahiyyətinə sahib olan şəxslərə audit barədə məlumat verilməyi
		Planlaşdırma (300-399)
11	300	Planlaşdırma
12	310	Biznes biliyi

13	320	Auditin mahiyyəti
		Daxili nəzarət (400-499)
14	400	Risqlərin dəyərləndirilməsi və daxili nəzarət
15	401	Kompüter informasiya sistemində audit
16	402	Auditin təşkilatı xidmətindən istifadə etmiş subyektlərin üsusiyyətlərinin nəzərə alınması
		Auditor sübutları (500-599)
17	500	Auditor sübutları
18	501	Auditor sübutları-xüsusi maddələrə yenidən baxılması
19	505	Xarici təsdiqlənmə
20	510	İlkin tapşırıq-ilk qalıq
21	520	Analitik proseduralar
22	530	Seçmə testləşdirmənin auditor seçimi və digər proseduralar
23	540	Dəyərləndirici amillərin auditi
24	550	Əlaqəli tərəflər
25	560	Sonrakı hadisələr
26	570	Fəaliyyətin fasiləsizliyi
27	580	Rəhbərliyin bəyanatı
		3-cü şəxsin işindən istifadə (600-699)
28	600	Digər auditorun işindən istifadə
29	610	Daxili auditin işlərinin nəzərdən keçirilməyi
30	620	Ekspertin işindən istifadə olunması İcmal və hesabatların (rəylərin) hazırlanması (700-799)
31	700	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəyi)
32	700A	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəyi)
33	710	Müqayisə edilən rəqəmlər
34	720	Yoxlanılmış maliyyə hesabatını özündə əks etdirən sənədlər nəzərdə başqa informasiyalar
		İxtisaslaşdırılmış sahələr (800-899)
35	800	Xüsusi məqsədlər üçün auditor tapşırıqları üzrə hesabat (rəyi)
36	810	Gözlənilən maliyyə məlumatlarının tədqiqatı
		Əlavə xidmətlər (900-999)
37	910	Maliyyə hesabatının icmal yoxlanılması üzrə tapşırıqlar

38	920	Maliyyə məlumatları üzrə razılaşdırılmış proseduraların rinə vetirilməsi üzrə tapsırıqlar
39	930	Maliyyə məlumatlarının hazırlanması üzrə tapsırıqlar
		Beynəlxalq audit təcrübəsi üzrə əsasnamə (1000-1100)
40	1000	Banklararası təsdiqlənmə proseduraları. 400-cü predme 103-cü əlavələr
41	1001	IT mühiti avtanom kompüter heyəti
42	1002	IT mühiti Onlayn kompüter sistemi
43	1003	IT mühiti rəqəm məlumatlarının baza sistemi
44	1004	Bank nəzarət orqanları və xarici auditorlar arasındakı qə lıqlı əlaqə
45	1005	Kiçik müəssisələrin auditinin xüsusiyyətləri
46	1006	Beynəlxalq kommersiya banklarının auditı
47	1008	Risqlərin və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilmə KİS və onunla əlaqədar olan məsələlərin xarakteristikası
48	1009	Kompüterlərin köməyi ilə audit metodları
49	1010	Maliyyə auditı hesabatında ekoloji məsələlərin nəzərə a ması •
50	1012	Törəmə maliyyə vəsaitlərinin auditı

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırladığı milli audit standartları auditin beynəlxalq standartlarına müəyyən qədər uyğunlaşdırılmışdır. Burada başlıca məsələ bundan ibarətdir ki, audit qarşısında qoyulmuş tələblərin təyinatı ilə istiqaməti müəyyən qədər yaxın və müvafiq olmalıdır. Oxşar cəhətlər bundan ibarətdir ki, beynəlxalq audit standartları ilə milli audit standartlarında müəyyən prinsiplə məsələlər öz həllini tapmalıdır. Eyni zamanda, auditin iqtisadi məzmunu həmin standartda tam izah edilməlidir. Ümumi prinsiplər, əsas mahiyyəti, onların tətbiqi qaydaları, tətbiq olunma obyektləri, standartlar arasında qarşılıqlı bağlılıq, yoxlama-ekspertiza metodikası və digər bu kimi məsələlərdə də ciddi fərq müşahidə olunmamalıdır.

FƏSİL 2. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

2.1. Məhsul (iş və xidmət) satışından daxilolmaların həcmnin və quruluşunun mühasibat uçotunun aparılmasına təsiri

Bazar münasibətlərinə keçidin mühiti tələb edir ki, mal satışının məbləğinə dair təşkilatların istehsal tapşırıqları müqavilələr ilə rəsmiləşdirilmiş dəqiq sifarişlərə əsasən formalaşdırılsın. Bununla bağlı olaraq mal göndərilməyinə aid müqavilələr bağlanmağı və müqavilə öhdəliklərinin icra edilməsinə nəzarət satış şöbəsinin ən önəmli funksiyalarına çevrilir. O, məhsulun hazırlanmağı və göndərilməyinin planlaşdırılmış vaxtlarına əməl edilməsinə nəzarət edir, daha mühüm və məsul sifarişlərin zamanında yerinə yetirilməyinə göz qoyur. Məhsulun aşkar olunmuş nomenklaturada və yüksək keyfiyyətlə buraxılmağına nail olmaq məqsədilə şöbə məhsulu hazırlamış sexlərdən onun qəbulunu təşkil etməkdədir. Bu iş getgədə yüksək əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Axı müqavilə

öhdəliklərinə əməl edilmədikdə təşkilat cərimə verir və alıcıya vurulan zərəri ödəyir, özü də cərimələr ilə ədəbbə pulunun verilməyi, zərərlərin ödənilməyi, təşkilatın müqavilə öhdəliklərini icra etməkdən azad etmir. Məlumdur ki, müqavilə intizamına əməl olunması sahəsində satış xidmətinin nəzarət funksiyaları ciddi surətdə gücləndirilir. [12, s.37]

Təcrübədə demək olar ki, hər gün qarşımıza çıxan əməliyyatlardan biri də satışla əlaqəli əməliyyatlardır. Məhsulların satışı, xidmətlər ilə işlərin görülməyindən gələn gəlirlər satış əməliyyatları sayılmaqdadır.

Hesablar planının 6-cı hissəsində mənfəət ilə zərər barədə hesabatda təqdim olunmalı olan gəlir növləri haqqında ümumiləşdirilmiş informasiya təqdim edilir. Həmin gəlir növləri 6 sayılı Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına müvafiq olaraq dörd mühüm kateqoriyaya, eyni zamanda əsas əməliyyat gəliri, digər əməliyyat gəlirləri, fəaliyyətin dayandırılmağından mənfəətlər ilə maliyyə gəlirlərinə ayrılır.

Başlıca əməliyyat gəliri təşkilatın mühüm fəaliyyət növündən əldə edilən gəlirdir. Həmin gəlirin tanınması və dəyərləndirilməsi 6 sayılı Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına müvafiq olaraq gerçəkləşdirməklə, “Satış” adlı 601 sayılı hesabda qeyd edilməlidir. Əsas əməliyyat gəliri məhsulların satışından, xidmətlərin göstərilməyindən, royaltidən (lisenziya razılaşmalarının fəaliyyəti zamanı verilən mükafat), eyni zamanda 16 sayılı Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına müvafiq şəkildə tikinti müqavilələrindən, 14 sayılı Milli Mühəsibat Uçotu Standartının tələbləri nəzdində işə əməliyyat icarəsindən və başqa satış əməliyyatlarından əldə edilə bilər.

Əgər təşkilat satılan məhsulların geri qaytarılmağını qəbul etmək siyasətini tətbiq etmişsə, bu vaxt qaytarılan məhsulların məbləği “Satılan məhsulların qaytarılmağı və ucuzlaşdırılmağı” adlı 602 sayılı hesab debetində və pul vəsaitlərini uçota almış müəyyən hesabların kreditində göstərilir. Əgər təşkilat alıcılarına və ya malalanlara təqdim edilmiş mallara (xidmətlərə) əsasən güzəştlər tətbiq edərsə, satışın bütöv həcmi “Satış” adlı 601 sayılı hesab kreditinə, təqdim olunan güzəşt həcmi isə “Verilmiş güzəştlər” isimli 603 sayılı hesabın debetinə qeyd edilir.

Ancaq müqavilə öhdəliklərinin icra edilməsi problemini yalnız satış şöbəsinin sərəfələri ilə, əmək kollektivinin hamısı bu işə fəal şəkildə qoşmadan həll etmək qeyri-m

ümkündür.

Satışın həcmi tapşırığın icra edilməsi üzərində nəzarət etmək məqsədilə təşkilatın önündə aşağıdakı vəzifələr vardır; [18, s.97]

1. Məhsul satışının faktiki məbləğinin aşkar olunması. Bu vəzifəni icra etmək məqsədilə mühasibat uçotu satılan məhsulun ümumi məbləği və həmçinin ayrı-ayrı növlü məhsullar üzrə satışın həcmi haqqında məlumatların əldə edilməsini təmin etməlidir. Bu vaxt satılmış məhsul növləri üçün göstəricilər pul və cinsi şəkildə müəyyən olunmalıdır.

2. Alıcılarla bağlanmış təsərrüfat müqavilələrinin zamanında icra edilməsinin sistemə uyğun aparılmalıdır.

3. Alıcılara göndərilmiş və yolda olan məhsulların, eyni zamanda göndərilmiş malların haqqının alıcılar tərəfindən vaxtılı-vaxtında ödənilməsinin uçotu.

4. Malın satış prosesi ilə bağlı qeyri-istehsal məsrəflərinin uçotu.

5 Satış prosesindən əldə edilən faktiki nəticələrin müəyyən olunması. Bunun üçün satılmış malın tam maya dəyərini hesablayaraq onu məhsulun dəyəri ilə uyğun satış (müqavilə) qiymətləri əsasında müqayisə etmək gərəkdir.

Əldə edilmiş göstərici gəlir ya da zərər müəssisənin təsərrüfat işinin maliyyə və ziyyətini əks etdirir və təşkilatın rentabellik səviyyəsini aşkar edir.

Təşkilatın mühasibat uçotu fəaliyyəti göstərilmiş vəzifələrin icra edilməsinə yönəldilir.

Malların satışının uçotu 601 sayılı "Satış" isimli sintetik əməliyyat nəticə hesabında gerçəkləşdirilir. Həmin hesabın debetində satılan məmulatların faktiki maya dəyəri, kreditində isə satışdan daxil olmuş vəsait göstərilir.

Təşkilatda mal satışının analitik uçotu elə təşkil olunur ki, həm operativ-analitik məqsədlər üzrə və həm də müəyyən hesabatları tərtib etmək məqsədilə lazım olan məlumatlarla təmin etməkdədir.

Malalanlar tərəfindən dəyəri ödənilmiş məhsullar satılan hesab edilir və ödəmə isə bir qayda olmaqla, bank vasitəsi ilə aparılır, onda 601 sayılı «Satış» hesabının krediti nə əsasən əməliyyatların əks etdirilməyi üçün mühümi, hesablaşma hesabından bankın çıxarışı hesab edilir.

Məhsul satışının analitik forması 16 sayılı cədvəldə gerçəkləşdirilir. 16 sayılı cədvəl satışın məbləğindən və məmulatların nomenklaturasından asılı olmaqla satışın hər bir qrupuna açılmaqdadır. 601 sayılı "Satış" hesabı və məhsul satışı ilə bağlı başqa hesabların əməliyyatlarının uçotu 11 sayılı jurnal-orderdə həyata keçirilir. Əlavə dəyər vergisinin ümumi həcmi 8 sayılı jurnal-orderdə 521 sayılı "Vergi öhdəlikləri" hesabının kreditinə əsasən əks etdirilmiş məbləğlə eyni olmalıdır.

Əmtəəlik məhsula əsasən satışdan bankdakı hesablaşma hesabına məxsus olan pul həcmi 223 sayılı "Bank hesablaşma hesabları" hesabının debeti ilə 601 sayılı "Satış" hesabının kreditində qeyd edilir.

Maddi qiymətlilərin satışından əldə olunan pul həcmi göstəricisi satışın həcmi xarakterizə etməkdədir. Həmin göstərici əmtəəlik malların satış planının icra edilməsi barədə müvafiq hesabatlarda öz əksini tapmaqdadır. Orda eyni zamanda əmtəəlik mallarının tərkibinə aid olmayan məhsul ilə xidmətlərin satılmağından əldə olunan pul məbləği də özünün əksini tapmaqdadır. Bütün həmin məbləğlər hamısı birgə 601 sayılı «Satış» hesabının kreditinə əsasən dövriyyəni təşkil etməkdədir.

Malın satışı təşkilatda vəsaitin dövr etməsinin yekun mərhələsi hesab edilir, ona görə ki, istehsal qoyulan vəsait, məmulat satılan vaxt geri qayıdır, təşkilatın istehsalı davam etdirmək şəraiti olur.

Məhsul satılan vaxt təşkilatın fəaliyyətinin ən mühüm göstəricisi olan onun rentabelliği müəyyən olunur. Əgər təşkilatın xərcləri onun satışından qazanılan vəsaitdən aşağıdırsa, təşkilat mənfəət qazanır, satılan məmulatın maya dəyəri satışdan əldə olunan vəsaitdən çox olan vaxt təşkilat ziyan uğrayır. [19, s.27]

İstehsalın rentabelliğinin sisteməlik şəkildə artırılmağı əmək məhsuldarlığının fasiləsiz olaraq artırılmağı, möhkəm qənaət rejiminin gerçəkləşdirilməsi, istehsalın daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və tam istifadə olunması yolu ilə təmin olunur.

Təşkilatın istehsal etdiyi mal digər təşkilatlara satılır, malın satılmağı ilə bağlı olan əməliyyatların toplusu, özündə satış prosesini göstərir. Malın satışı təşkilatın işinin ən mühüm göstəricilərindən biri hesab edilir.

Dəyər formasında məhsul satışının məbləğ göstəricisi təşkilat tərəfindən təsdiq olunur və onun icra edilməsi böyük makroiqtisadi səmərəyə malikdir, ona görə ki, təşkil

at tərəfindən satış planının yerinə yetirilməməsi sayəsində alıcının həmin məhsula olan tələbatı ödənilməyir və onun işi qarışır.

Məhsul satış vaxtı malalanlardan ödəmənin daxil olmağı vaxtı hesab edilir. Məhsulun satılmağı ilə təşkilatın vəsaitlərinin dövr etməyi sona çatır. Malın satışından daxil olmalar təşkilata əmək haqqı vermək, büdcə və hesablaşmaları gerçəkləşdirmək, istehsalçıların hesab-ödəmə tələbnamələrinin ödənilməyi, ssudaların ödənilməyi və s. üçün gərəkli olan vəsaitlərin başlıca mənbəi hesab edilir.

Təşkilat məhsulunu satmaqla nəinki istehsal və mal satışı ilə bağlı olan özünün bütün məsrəflərini ödəyir, həmçinin də əlavə dəyər vergisi ilə təşkilatın mənfəəti formasında xalis gəlir qazanır.

Satışdan xalis gəlir, razılaşdırılan satış qiyməti ilə satılan məhsulların qiyməti ilə onun tam maya dəyəri arasındakı ayrıcalığı özündə təcəssüm etdirməkdədir.

Aydın olduğu üzərə, əlavə dəyər vergisi satış qiymətinin bir tərəfini özündə göstərir. Əlavə dəyər vergisi ölkə tərəfindən aşkar olunur və mallar satıldıqca ümumilikdə dövlət büdcəsinə aid olur, ölkənin büdcəsinin gəlirinin başlıca mənbəini təşkil etməkdədir.

Əlavə dəyər vergisində ödəyici olaraq təşkilatın özü hesab edilir. Mənfəət təşkilatda satış qiymətinin bir hissəsindən təşkil olunmuşdur. Mənfəət maliyyə planına uyğun olaraq (mədaxil ilə məxaric balansı) təşkilatın özünün tələbini ödəməyə, yeni normal aşdırılan dövrəyə vəsaitlərinin çoxaldılmasına, kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməyinə, xüsusi fondların yaradılmağına və ölkə büdcəsinə ayırmalara istiqamətləndirilir.

Təşkilatın işini dəyərləndirmək üçün yalnız məhsul satışının məbləğ göstəricisi yetərinə deyildir, ona görə ki, makroiqtisadiyyat ilə əhali üzrə məhsulların konkret növləri gərəkdir. Ona görə məhsul satışı məbləğinin dəyər göstəricisi ilə bərabər, təşkilatın natural qaydada məhsul buraxılmağına dövlət tapşırığı aşkar olunur. Həmin natural göstəricilər malların əsas nomenklaturasını təşkil etmiş önəmli məmulatlar üzrə aşkar olunur ki, bunun da sifarişçi olaraq ayrıca ölkə çıxış edir. [21,s.147]

Əsas göstərici olaraq satılmış malın həcm göstəricisinin istifadə olunması istehlakçı istehlakla sıx əlaqələndirməyə şərait yaradır, ona görə ki, yeni şəraitdə planın tərtib olunması müqavilələrin bağlanmağı ilə başlanır (başlarda isə mövcud olan təcrübədə is

tehsalat proqramından başlanmış, müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnərdi). Bundan o aydın olurdu ki, təşkilat planlaşdırılan zamanın başlanğıcına, istehsalın təşkil olunmasının əsasını qoymuş nomenklatura planını tərtib etməkdədir ki, o da təşkilatı lazımı şəkildə sifarişlə təmin etməkdədir.

Sifarişlər həm malı sifariş verənlərlə və həmçinin də materialları tədarük edənlərlə razı olur. Sifarişlər nəzdində satılacaq məhsulların məbləğində plan tapşırıqları təsdiq olunur.

Həmin şəraitdə satış xidmətinin işi ayrı cür olur. Malları naryadlar üzrə bölüşdürmək yerinə, müəssisə mallarının çeşidlərinin razılaşdırılması, onun göndərilməyi müddətləri, birbaşa müqavilələrin bağlanması ilə, istehsalı sifarişlərlə təmin etməklə bağlı olan böyük operativ iş həyata keçirilir ki, təşkilatdaxili işi normal gerçəkləşdirməyə imkan olsun.

Malın satışı vəsaitlərin dövriyyəsinin son mərhələsi olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin də son iqtisadi göstəricisini, yəni təşkilatın mənfəətini aşkar edir. Yeni mühitdə daxili ehtiyatlardan bütövlükdə istifadə etmək məqsədilə təşkilatın kollektivinin marağını çoxaldan vəsait olaraq mənfəət ilə rentabelliğin rolu çoxalır.

Mənfəət göstəricisi təşkilatda kollektivinin təşkilatın inkişafının yaxşı nəticələrində, istehsalın texniki olaraq təkmilləşdirilməyində marağını çoxaltmaqda başlıca iqtisadi amil kimi qalır, ona görə ki, mənfəət hesabına məsələn yığım və istehlak fondları yaradılmaqdadır. Mənfəətin miqdarına əksər amillər, belə ki, məhsul satışının məbləği təsir göstərir, bu da öz-özlüyündə məhsulların buraxılması, çeşidi ilə keyfiyyətindən asılıdır.

601 sayılı "Satış" hesabı debetində göstərilən hesabat ilində satılan əmtəəlik malların istehsalat maya dəyəri göstəricisi, hesabat dövründə satılan məhsulların müxtəlif növlərinin həcmi, hesabat dövründə qüvvədə olan normativ istehsalat maya dəyərinə vurmaq üsulu ilə tapılır. Bu vaxt onu da bilmək zəruridir ki, yalnız bu ilin məhsulu yox, həmçinin də ötən ilin istehsalının qalığı da satılmaqdadır. Ötən ildən keçən qalıq hesabat dövründə satılan vaxt zaman ötən ilin faktiki istehsalat maya dəyəri ilə dəyərləndirilir.

Satılmış malların normativ istehsalat və faktiki maya dəyəri arasındakı fərq arasındakı fərqi çıxarmaq üçün aşağıdakı hesablamalar edilir. Satılan məhsula düşmüş kənarlaşma həcmi

ni hesablamaq üçün normativ maya dəyərindən kənarlaşma faizi öyrənilir və bu faizlə hesablanır. Kənarlaşma faizini bilmək üçün ilin başlanğıcına hazır mal qalığının normativ istehsalat maya dəyəri barədə, il ərzində daxil olan hazır malların normativ istehsalat maya dəyəri barədə və hazır malların qalığına düşən, normativ istehsalat maya dəyərindən kənarlaşma (qənaət ya da artıq xərc) məbləğləri barədə məlumatlar lazım olur. Həmin məlumatlar olandan sonra kənarlaşma faizini öyrənmək olur. Kənarlaşma həcmi hesablaşmaq üçün satılmış malların normativ istehsalat maya dəyəri üzrə məbləğ barədə məlumat olmalıdır. [25. s.101]

Kommersiya məsrəfləri isə 711 sayılı "Kommersiya xərcləri" hesabının kreditində köçürülməkdədir.

Əlavə dəyər vergisi topdan satış qiymətindən ticarət güzəşti ilə təşkilatın topdan satış qiymətini çıxaraq hesablanır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü üzərə, 601 sayılı "Satış" hesabının debet dövriyyəsi öz xarakteri ilə məzmununa əsasən ayrı-ayrı məbləğlərdən təşkil olunmuşdur və olduqca qarmaqarışıq hesablama üsulu ilə tapılır.

601 sayılı «Satış» hesabı debeti, 701 sayılı «Satışın maya dəyəri», 711 sayılı "Kommersiya məsrəfləri" ilə 521 sayılı "Vergi öhdəlikləri" hesablarının krediti ilə müxabirləşməkdədir.

Beləliklə, satış prosesinə daxil olan əməliyyatların hamısı 601 sayılı «Satış» hesabında yekunlaşdırılmaqdadır. Belə ki, hesabda kredit dövriyyəsi onun debet dövriyyəsiindən artıqdırsa, yəni satılan məhsulun satış qiymətləri və dəyəri ona çəkilən məsrəflərdən çoxdursa, satışın son maliyyə nəticəsi mənfəət aşkar olunur. Bu haqda aşağıdakı ya zılış tərtib edilir:

601 nömrəli "Satış" hesabının debeti

801 nömrəli "Ümumi mənfəət (zərər)" hesabının krediti

Satışdan təyin olunan zərər tərsinə köçürmə ilə qeyd edilir:

801 nömrəli "Ümumi mənfəət (zərər)" hesabının debeti

601 nömrəli "Satış" hesabının krediti.

Satış ilə mənfəət planlarının icra edilməsi üzərində nəzarət yuxarıda ismi çəkilən uçot registrləri ilə onları bəzi analitik tərzdə lap da genişləndirmək məqsədilə mühasib

at ilə təşkilatın maliyyə şöbəsində tətbiq olunan əlavə registrlərin yardımı ilə gerçəkləşdirilir.

2.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının analitik uçotunun təşkili

Hazır məhsulların uçotunun doğru təşkil edilməsini təmin etmək məqsədilə müəssisənin istehsal etdiyi malların nomenklaturasının, yəni onların növünün aşkar edilməsi xeyli mühüm məsələdir. Çeşid göstəricilərində istehsal edilmiş məhsulları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər (model, fason, artıqlıq, marka, sort) əks edilir. Hazır malın nomenklatura nömrəsi məhsulların hərəkətiylə bağlı olan bütün sənədlərdə əks edilməlidir.

Hazır mallar natural və həmçinin də dəyər ifadəsində uçota alınmaqdadır. Müəssisə balansında hazır mallar faktiki istehsalın maya dəyəri, planın (normativ) maya dəyəri ya da qısaldılan maya dəyəri (ümumtəsərrüfat məsrəfləri daxil olmamaqla) ilə göstərilə bilər. [26, s.227]

Mühasibat uçotunda hazır məhsulların müxtəlif məhsul növlərinə əsasən analitik uçotu aparılmalıdır. Nəzərə almaq zəruridir ki, 40 «Hazır məhsul» hesabı üzrə analitik uçot hazır malların saxlanması yerlərində, müxtəlif növləri üzrə həyata keçirilir.

Anbarlarda mövcud olan hazır məhsulların uçotu maddi qiymətli məhsullarına uçotuna bənzər şəkildə kartoşkalarda və yaxud miqdar-çeşid uçotu kitablarında həyata keçirilir. Kartoşkalar məmullatların hər birinin adları üzrə ayrıca açılır. Ancaq hazır məhsulun uçotunun aparılması üzrə sənədlərin rəsmi qeydiyyatı alınması və işlənməsi qaydasında məhsulun qəbul olunması şərtləri, onların keyfiyyəti üzərindəki nəzarətin təmin edilməsi və müqavilə öhdəliklərinə əməl edilməsi ilə bağlı bəzi xüsusiyyətlər mövcuddur. Mühasibatlıq kartoşkaları hazır məhsulun ayrı-ayrı hər bir nomenklatura nömrəsi üçün açmalı və onları imzaladaraq anbarın müdürünə təhvil verməlidir. Kartoşkadakı qeydlər əməliyyatların baş verməyə başladığı vaxtdan hazır məhsulların girişi və çıxışı üzrə sənədlərin əsasında maddi məsuliyyət daşıyan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Hər qeydin ardınca kartoşkada (yəni kitabda) qalıq çıxarılmalıdır. Kitabçalar anbarda məxsusi qutuda saxlanılmalıdır, onlar məhsul qrupları üzrə düzəlməlidir, onların içərisində isə nomenklatura nömrələr (kodlar) üzrə düzəlməlidir.

Anbar uçotu kitabçalarında mədaxil qaimələri və aktlar mədaxil üzrə qeydlər üçün əsas kimi xidmət edir. Başlıca məxaric sənədləri, malı göndərən və malı alan arasında bağlanan müqavilənin əsasında satış şöbəsi tərəfindən imzalanan əmr-qaimədən ibarətdir.

Əmr-qaimələrdə buraxılacaq məhsulların adları, çeşidi, markası, ölçüsü, miqdarı əks olunur. Əmr-qaimənin əsasında anbar malı alanlara doğru məhsul yola salır və yaxud vəkalətə əsasən yerli təsərrüfat müəssisələrinə buraxır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, anbarın müdirləri tərəfindən hazır məhsulların və yaxud xidmətlərin natural formada çeşid üzrə uçotu həyata keçirilir. Hazır məhsul üzrə çeşid uçotu kartoşkalarda və ya kitablarında ayrı-ayrılıqda hər bir mədaxil və məxaric sənədlərinə görə müstəqil qeydlər reallaşdırılır. Hər bir yazılışın ardınca kitablarda qalıq çıxılır. Daha sonra məhsulların

mədxili və buraxılması rəsmi qeydiyyatata salınan mədxil-məxaric sənədləri sonradan işlənməsi üçün müəssisənin mühasibatlığına verilir. Burada məhsul alanın və bu məhsulun buraxılması barədə anbarın müdirinin imzası olan əmr-qaimələr, malı alanlara hesablaşmaları aparmaq üçün komputerdə hesabların və ödəmə ilə bağlı tələbnamələrinin yazılması üçün istifadə olunur. Yoxlanıldıqdan sonra anbar və məhsul növləri üzrə sənədlər uçot qiymətiylə taksirovka (qiymətləndirmə) olunur.

Hesablama texnikası mövcud olduqda hazır məhsulların anbar uçotu mexanikiləşdirilir.

İlk sənədlərin hamısını hər gün (yaxud da bir neçə gündə cəmi bir dəfə) maddi məsul şəxslər mühasibatlığa təhvil verirlər. Saldo üsulu zamanı bu ayrıca anbarda olunur. Mühasibatlıq işçisi sistemli şəkildə, lakin həftədə (ya da ongunlүkdə) bir dəfədən az olmamaq şərtilə ayrıca anbarda anbarın müdirinin iştirakıyla məhsulların hərəkətinə əsasən ilk sənədlərin informasiyalarının anbar uçotu kitablarında doğru işlənməsini yoxlamalıdır və öz imzası ilə onu təsdiqləməlidir. Aşkar olunmuş kənarlaşmalar və səhvlər elə oradaca da düzəldilməlidir. Bununla yanaşı, mühasibatlıq işçisinə ilkin sənədlərin qəbulu və təhvili reallaşdırılır. [26, s.229]

İlkin sənədlərin qəbulu və təhvili, əsasən, xüsusi reyestr vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Ancaq maddi məsul adamın razılığı ilə sənədlərin qəbulutəhvili üçün əsas kimi mühasibatlıq işçisinin ayrı-ayrılıqda hər bir əməliyyat üzrə qeydləri yoxlanıldıqdan sonra anbar uçotu kartoçkalarında qoyduğu imza xidmət edir. Saldo metodunda hazır məhsulların anbardakı miqdar-çəşid uçotuyla onların mühasibatdakı məbləğ uçotu arasında əlaqə anbardakı məhsulların qalıqlarınmı uçotu cədvəlinin köməyiylə reallaşdırılır. Bir ay ərzində bu cədvəl, mühasibatda sorğu məqsədi ilə saxlanılmaqdadır.

Ayın sonunda kitab ayrı-ayrı hər bir nomenklatura nömrəsinə görə anbar uçotu kitablarından ayın sonuna miqdar ifadəsində hazır məmulatların qalıqlarını yazmaq məqsədilə anbara verilir. Bunun ardınca kitab mühasibata və yaxud hesablama idarəsinə verilir, burada qalıqlar taksirovka olunur və daha sonra isə onların məbləği hesablanır.

Bir çox hallarda anbarda mövcud olan hazır məhsulların qalıq cədvəlinin yerinə anbar uçotunu mühasibat uçotuyla əlaqələndirən bir halqa kimi bir ay ərzində anbardakı hazır məhsulların hərəkəti barədə maddi məsul şəxsin hesabatı rol oynaya bilər. O anbar uçotu kartoçkalarının (kitabçasının) yekun məlumatlarına əsasən tərtib olunur, bu halda ayrı-ayrı nomenklatura nömrəsi üzrə miqdarın ifadəsində anbar üzrə hazır məhsulların hərəkəti göstərilir. Mühasibatlıqda (hesablama idarəsində) hesabat taksirovka olunur və onun məlumatlarına əsasən çeşid üzrə dövriyyə cədvəli tərtib olunur.

İstehsalatdan satın alınmış hazır məhsullar eyni adda 204 nömrəli sintetik hesabda uçota alınmaqdadır. Bu hesabda ayrı-ayrılıqda hər bir nomenklaturanın nömrəsinə dair anbar uçotunun kartoçkaları təşkil olunur, onlarda hazır məhsulların saxlandığı yerlər üzrə analitik uçot həyata keçirilir.

Hazır məhsul, əsasən, anbarda saxlanılır. Böyük məmulatlar (ekskavatorlar, dəzgahlar, avtomobillər və sairə) onlar malı alanlara göndərilənə qədər sexdə və ya xüsusi meydançada qalır.

Əvvəl qeyd olunduğu kimi, hazır məhsullar müəssisənin mühasibatında çeşid üzrə dövriyyə cədvəlinin vasitəsilə və yaxud operativ mühasibat (saldo) yoluyla uçota götürülür. Göstərilən metod

daha qabaqcıldır. Həmin bu metod zamanı anbar daxilində miqdar-çeşid uçotu həyata keçirilir, mühasibatda taksirovka olunmuş (qiyməti qoyulmuş) sənədlərin kartotekası qiymət (dəyər) ifadəsində hazır məhsulların hərəkət cədvəli və illik saldo cədvəli reallaşdırılır, bu cədvəl anbar uçotunun kitablarındakı qeydlərin, mühasibatda məmullatların hərəkətinin qrup şəklində uçotu qeydləriylə doğruluğunu üzləşdirmək üçün istifadə olunur. [22, s.134]

İllik qalıq (saldo) cədvəlinə (kitabına) anbarın müdiri və yaxud mühasibatlıq işçisi tərəfindən ayın biri tarixə anbar kartoçkalarında hazır məmullatların qalıqları qeyd olunur. Məhsulun qalıqlarını uçot qiymətinə vuraraq, hesabat tarixinə anbardakı hazır məhsulların dəyəri həyata keçirilir. Uçot qiymətiylə bu malların qalığı, dəyər formasında hazır malların hərəkəti cədvəlində göstərilmiş onun qalığı ilə tutuşdurulur.

Qalıqların doğru olması hazır məmullatın anbarda və mühasibatlıqda uçotunun doğruluğunu göstərir. Səhv olduqda yazılışları yoxlama və səhvləri düzəltmək vacibdir. Malın anbarda uçotu, onun mühasibatlıqdakı uçotuyla bu cür qarşılıqlı əlaqədə olur. Eləcə də, mühasibatda natural və məbləğ formasında hazır məhsulların buraxılması cədvəlini həyata keçirirlər, həmçinin 16 nömrəli “Hazır məmullatların hərəkəti, onların göndərilməsi və satışı” cədvəli həyata keçirilir.

16 nömrəli cədvəlin “Dəyər ifadəsində hazır məmullatların hərəkəti” bölməsinin “Ümumiləşdirilmiş məlumatlar” yarım bölməsində məhsulların bircinsli qruplarına (yarımqrupları) əsasən uçot qiymətiylə və faktiki maya dəyəriylə anbarda hazır məhsulların hərəkəti göstərilir.

Buradakı qalığın və istehsaldan gələn malların faktiki maya dəyərinin məhsulların qrupda (yarımqrupda) uçot qiymətiylə onların dəyərindəki xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Bizim misalımızda 95 %-dir ki, bu da müəssisənin məhsulun maya dəyərinin azaldılmasında müvəffəqiyyətidir. Göstərilmiş faiz nisbəti mühasibatlıq tərəfindən hesabat ayında göndərilmiş, malalanların tərəfindən qaytarılmış malların və ayın axırına onun qalığının faktiki maya qiymətini hesablamaq üçün istifadə edilir.

Anbarda malların qalıqlarının uçotunun aparılması cədvəlinə (maddi məsul şəxslərin hesabatına) görə, ayın sonuna (hesabat dövrünün) uçot qiymətiylə məhsulların qalığı, 16 nömrəli «Hazır məmullatların hərəkəti, onların göndərilməsi və satışı» cədvəlinin birinci bölməsində göstərilən oxşar qalıqlarıyla tutuşdurulur. Qalıqların doğru gəlməsi uçotun doğru olmasından xəbər verir, doğru gəlməməsi isə xətalərin mövcudluğundan xəbər verir və onu da aradan qaldırmaq zəruridir.

Hazır məhsul müəssisənin mühasibatında bu adda hesabda uçot qiymətiylə və faktiki maya dəyəriylə uçota götürülür. O, bu qaydada uçot registrlərində, xüsusilə dəyər ifadəsində hazır malın hərəkəti cədvəlində (16 nömrəli formada) göstərilir.

16 sayılı cədvəl

“Hazır məmullatların hərəkəti, onların göndərilməsi və satışı”

Dəyər ifadəsində hazır məmullatların hərəkəti

A. 2016-ci ilin dekabr ayında ümumiləşdirilmiş məlumatlar, man.

	Uçot qrupları Uçot qiyməti ilə Faktiki maya dəyəri ilə	Hazır məmulatlar		Və i.a	Qeydlərin mənbələri və əsaslan
		1 saylı yarımqrup			
		1	2	3	4
1.	Ayın əvvəlinə qalıq	2300000	1980000	Keçən ayın 16 s.	
2.	İstehsaldan daxil olub	10570000	9860000	Hesabat ayında h	
3	Geri qaytarılma qaydasında daxil olub (bu bölmənin B yar. b ölməsinə bax)	5000	6000		
4	Sair daxil olma	5000	4000		
YEKUNU		12300000	11870000	Hesablama yolu ilə (sətr 1+2+3+4)	

5.	Qalığın və istehsalatdan daxil olanın faktiki maya dəyərinin onların uçot qiyməti ilə dəyərinə olan faiz nisbəti		95		11870000: 12300000x100
6	Satış qaydasında göndərilib və buraxılıb	11500000	10840000		Hesabat ayı ər-də 16 s. cə-d-in II bö lməsi
7	Ayın sonuna qalıq	1210000	1150000		Hesablama yolu ilə (sətr 1+2+3+4-7)

Faktiki maya dəyərini aşkar etmək məqsədilə istehsalatdan daxil olmuş məhsulların və qalığın faktiki mövcud m aya dəyərinin, onların uçot qiymətiylə dəyərinə olan faiz nisbətinə əsasən hesablanır. Uçot qiymətiylə məhsulun qalığının dəyərinə dair edilən aşkar olunmuş faizlə, anbarlarda mövcud olan malların faktiki maya dəyəri hesablanır. Ondan sonra a yın əvvəlinə qalmış malların və istehsalatdan daxil olmuş malların faktiki maya dəyəri çıxılır. Alınmış fərq, çıxan malın f aktiki maya dəyərini əks etdirir.

Bunu aşağıdakı misalda göstərək.

Uçot qrupları Göstəricilər	I yanmqrup	
	Uçot qiyməti ilə, man.	Faktiki maya dəv. ilə, man.
Ayın əvvəlinə hazır məhsulların qalığı	110 000	100 000
İstehsalatdan daxil olub	1200 000	810 000
Yekunu	1 300 000	1 000 000
Qalığın və istehsalatdan daxil olanın faktiki maya dəyərinin onların uçot qiyməti ilə də yərinə faiz nisbəti (1 000 000 X 100: 1 300 000)	83,5%	
Satış qaydasında göndərilib və buraxılıb (1 000 000-426750)	1 250 000	957 350
Ayın axırına məhsulun qalığı (60 000 x 83, 5:100)	60000	51640

Haqq-hesab aşağıdakı şəkildə aparılır;

1) ayın əvvəlinə hazır mal qalığı və bir ay ərzində istehsalatdan daxil olmuş məhsulların faktiki mövcud maya dəyərini, bu məhsulun uçot qiymətiylə dəyərinə olan nisbəti 83,5% təşkil edir.

$$(1.000.000 \times 100) / 1.300.000$$

2) Hesablanan faizə görə göndərilən və yerində buraxılan hazır məhsulun faktiki mövcud maya dəyəri 957350 manat təşkil edir $(1.250.000 \times 83,5) / 100$

3) ayın sonuna hazır məhsulların saldosunun faktiki maya dəyəri 1.100.000 manat və 957.350 man. arasında fərq kimi alınır, bu da 51.650 manat təşkil edir.

Malalanlara göndərilən və buraxılan məhsulların faktiki mövcud maya dəyərinə 701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" hesabı debetləşir, 204 nömrəli «Hazır məhsul» hesabı kreditləşir.

Təşkilatların çoxu böyük çeşiddə məhsul istehsal edir və çoxlu sayda istehlakçılara yollayırlar. Belə olan şəraitdə hazır malın uçotunu mexanikləşdirmək zəruridir, bunu üçün məhsullara nomenklatura nömrəsi (şifrləri) verirlər. Bundan əlavə, hazır məhsul qrupları, habelə əməliyyat növləri və qiymətlər (buraxılma və yaxud normativ) şifrlənir. Məsələn, istehsalatdan malların daxil olması əməliyyatına 20-ci şifr təqdim edilir, satış qaydasında hazır məhsul buraxılışına 30-cu şifr təqdim edilir və sairə.

Təsərrüfat hesabıyla işləmək məhsulun istehlakçıya yola salınmasının təşkilində daha çox fikir verilməsini tələb edir.

Hazırda məhsulun hansı nəqliyyat növünün köməyi ilə daşınması kollektiv üçün əhəmiyyətlidir. Nəqliyyat xərclərini aşağı salmaq və məhsulların satışını tezləşdirmək məqsədilə onun buraxılışının daha effektiv üsulları axtarılıb tapılır.

İlk məxaric sənədlərinin, yəni əmr-qaimənin, naryadların, aktların və habelə əmtəə-nəqliyyat qaimələrinin, nəqliyyat müəssisələrinin qəbzinin, vəkalətlərin və s.-nin əsasında təşkilat hesab-ödəniş tələbnaməsi yazır, onu malalandan və ona göndərilən və buraxılan məhsula görə ödənişi almaq üçün bank təşkilatına verir.

Göndərilən (buraxılan) məhsullar, icra olunmuş işlər və göstərilən xidmətlər ded

ikdə, hazır məhsulların göndərilməsi, iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, habelə komissiya və digər ona bənzər əsaslarda məhsulların satışa təqdim edilməsi üçün uyğun sənədlərlə (qaimələr, təhvilqəbul aktları və s.) rəsmiləşdirilən məhsullar (iş, xidmətlər) anlaşılır. [20, s.69]

Hazır məhsullar (işlər, xidmətlər) əsasən malalanlara tədarük müqavilələri və göndəriş planına uyğun olaraq buraxır. Müqavilələrdə göndərilmiş məhsulların (iş, xidmətlərin) adı, miqdarı, çeşidləri və keyfiyyəti, dəyəri, hesablaşma qaydaları, malgöndərən in və malalanın ödəniş və rabitə rekvizitləri və bəzi başqa məlumatlar əks olunur. Bu müqavilələr göndərişin şərtləri, müddəti, keyfiyyəti və malalanlarla hesablaşmaların öz vaxtında həyata keçirilməsinə riayət olunmasına nəzarət vasitəsi kimi xidmət edir.

Anbardan buraxılmış məmullatlardan savayı, müəssisə, başqa müəssisələrə xidmət edir və iş icra edir (iş və xidmətlər isə anbardan keçmir). Bu iş və xidmətlər də mütləq ödənilməlidir. Buna görə məhz onlara da hesab-ödəniş tələbnaməsi yazılır və ödənişi almaq üçün banka göndərilir.

Deyilənlərlə yanaşı, göndərilən və ya buraxılan məhsullar, icra olunmuş işlər və göstərilən xidmətlər dedikdə, müəssisə tərəfindən hesab-ödəniş tələbnaməsi yazılmış və banka artıq təhvil verilmiş, ancaq malalanlar tərəfindən qiyməti ödənilməmiş məhsullar (işlər, xidmətlər) anlaşılır. Göndərilən (buraxılan) məhsullar (işlər, xidmətlər) hesab-ödəniş tələbnaməsini ödəyənin kimi tədavül sferasında mövcud olur və ona görə də məlumdur ki, xüsusi hesabda uçota götürülür, yəni göndərilmiş hesab edilir.

Gün ərzində yazılan əmr-qaimələr, hazır məmumat anbarından müəssisənin mühasibatına göndərilir, orda isə taksirovka (qiymət qoyma) reallaşdırılır. Bu halda göndərmənin reallaşdırılması haqqında əmrə, yükü qəbul etmək haqqında nəqliyyat müəssisəsinin qəbzi əlavə olunur, yerində məmumat buraxıldıqda isə malalanın vəkaləti və əmtəə-nəqliyyat qaiməsinin surəti əlavə olunur. Bu sənədlərin əsasında malalanlara hesab-fakturalar və ödəniş tapşırıqları yazılır, onların köməyi ilə malalanlara təhvil verilir ki, onlara hazır məmumat göndərilmişdir, onlardan bu məhsula görə çatası məbləğ əks olunur. [17, s.74]

Əmr -qaimələrin əsasında anbardan hazır məhsul buraxılışının miqdar uçotu və mühasibatlıqda göndərilən malların analitik uçotu həyata keçirilir.

Mühasibat sənədlərin tərtib olunmasını və doğruluğunu, bütün rekvizitlərin öz yerində olmasını yoxlamadan keçirir. Hazır məmullatların məxaricinin sənədləri, qəbul olunma sənədlərinə bənzər şəkildə çeşid uçotu kartoçkalarında yazılışları yoxlanılmaqla bilavasitə anbarda qəbul olunur.

Kənar təşkilatın sifarişinə əsasən icra olunmuş işlər və xidmətlər, əsasən, satış əməliyyatlarına göndərilir, birbaşa sexdə qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiyyətə salınır. Bu halda icra olunmuş iş və xidmətlərin sənədləri birbaşa bu sexlərin köməyi ilə mərkəzi mühasibatə göndərilir. Əmtəə-nəqliyyat qaiməsi kombinləşdirilmiş ilk sənədlərə daxildir. Kommersiya müəssisəsi üçün o, məxaric sənədi hesab edilir və bunun əsasında buraxılan hazır məhsul silinir..

Əmtəə -nəqliyyat qaiməsi əsasən malalanlar üçün mal-material dəyərlilərinin mədaxil olunmasında ödəniş əsas götürülən mədaxil sənədi rolunu oynayır. Avtomobil nəqliyyatı idarəsi həmin sənədi sifarişçiylə yükləri daşdığına görə hesablaşmaq məqsədilə istifadə edir. Əmtəə nəqliyyat qaiməsini müəssisə 4 nüsxədə qeyd edir, onlardan biri, buraxılan məhsulları silmək məqsədilə təşkilatda qalır, 2-ci, yükü almış müəssisəyə mal-material qiymətliləri mədaxil etmək məqsədilə göndərilir. 3-cüsü, avtomobil müəssisəsi sifarişçi ilə hesablaşdıqda hesab-ödəniş tələbnaməsinə əlavə olunur, 4-cüsü isə yol və ərəqəsinə əlavə olunur və avtomobil müəssisəsi tərəfindən nəqliyyat işlərinin uçotu məqsədilə istifadə olunur.

Yük dəmir yolu vasitəsilə göndərildikdə müəssisə müəyyən olunmuş formada qaimə doldururaraq yüklə birgə onu dəmir yolu stansiyasına verir. Dəmir yolu yükü qəbul etdiyinə görə qəbz verir.

Əvvəllərdə 2 müstəqil sənəd kimi tətbiq olunan hesab-faktura və ödəniş tələbnaməsi əldə olunan təcrübəyə əsasən bir ədəd nümunəvi formada mövcud olan kombinləşdirilmiş sənəddə, yəni hesab-ödəniş tələbnaməsi (883 nömrəli formada) adlanan sənəddə birləşir.

Ödəniş tələbnaməsi bir neçə nüsxədə olur, onun 1 nüsxəsi bilavasitə malalana yola salınır, 2-ci nüsxəsi malalanlardan pul tutmaq məqsədilə inkassa etmək üçün banka verilir və bundan sonra bu nüsxədə o cümlədən malalana daxil olur və nəhayət, 1 nüsxəsi təşkilatın mühasibatlığında göndərilən və satılan məhsulun cari uçotu məqsədilə istifadə olunur.

Hesablar və ödəniş tapşırıqları adətən kompyuterdə qeyd edilir. Onlarda mətin hissəsi, birinci rəqəm məlumatları-miqdar, qiymət yazılır. Malın hər bir adına əsasən buraxılan qiyməti ilə məbləğ hesablanır və qeyd edilir. Ödəniş tələbnamələri məhsul göndərildikdən sonra iki sutka ərzində reyestr ilə birgə banka təqdim edilir. Banka sənədləri təqdim edilməmiş, lakin dəyəri ödənilməyən mallar, iş və xidmətlər göndərilmiş hesab edilir. Bu malların uçotu üçün 701 nömrəli «Satışın maya dəyəri» hesabı ayrılır. Bu hesabda aşağıdakılar göstərilir:

- malalanlara və yaxud sifarişçilərə, əsaslı tikinti şöbəsinə, mənzilkommunal təsərrüfatma, uşaq müəssisələrinə və digər xidmət göstərən istehsalatlara və təsərrüfatlarına göndərilən və yaxud yerində vəkalətlə buraxılan hazır məmulatın və maddi dəyərlilərin (normativdən yuxarısını və artığını daxil etməklə) dəyəri;
- kənar müəssisələrin sifarişçiləri üçün, habelə əsaslı tikinti şöbəsi, xidmət göstərən istehsalatlar və təsərrüfatlara görə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri;
- abonentlərə buraxılmış elektrik enerjisi, su, buxar və s. dəyəri;
- malların dəyərindən artıq malalanların ödədiyi taraların qiyməti;
- hesaba və ödəniş tələbnaməsinə daxil olunmuş və malalanların ödədiyi (əgər məhsula buraxılma qiymətləri franko- göndərən stansiya ilə müəyyən olunubsa) nəqliyyat məsrəfləri (dəmir yol tarifi, su fraktı və s.);
- əgər tutulmaq məqsədilə icra sənədləri banka təqdim olunmuşsa, qəbul olunmuş iddialar, sanksiyalar, peşman pulları və s. üzrə məbləğlər.

Göndərilən məhsulun uçotunun zəruri olması aşağıdakılarla müəyyənləşdirilir, birincisi o, pulu giriş edənə kim i malgöndərən müəssisənin mülkiyyəti hesab edilir, çünki, malın göndərilişi və ya buraxılışı, iş və xidmətlərin icra olunması zamanı, bir qayda olaraq, ödəmənin zamanı ilə bir yerə düşür. İkincisi isə, malalanlara mallar göndərilmiş (buraxılmış) vaxtdan, bank malgöndərən müəssisəyə yolda olan sənədlərə əsasən kredit verir ki, bu da öz növbəsində kredit obyektlərinin ayrılmasını nəzərdə tutur. [12, s.223]

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hazır məhsulun normativdən çox ehtiyatlarının saxlanması xüsusilə yolverilməz hesab edilir, çünki bu ehtiyatlar müəssisənin maliyyə vəziyyətini çətinləşdirir, kollektivin mövcud imkanlarını məhdudlaşdırmaqdadır. Satış şöbələri bir qayda olaraq reklam işini hər vasitəylə təkmilləşdirməli, satılmayan məhsulları satmaq üçün ticarət-sənaye yarmarkalarının işlərində iştirak etməli, başlıcası isə makroiqtisadiyyatın ehtiyac və tələbatını daha yaxşı aşdırmalıdır.

Kommersiya müəssisələrinin mal-material qiymətlilərinə əsasən hesablaşmalarda başlıca yeri aksept hesablaşma şəklində tutur. Aksept hesablaşma forması bankın innakassa əməliyyatı ilə sıx bağlıdır. Aksept hesablaşma formasının başlıca sənədi tədiyyə tələbnaməsi və yaxud hesab tədiyyə tələbnaməsi hesab edilir.

Aksept hesablaşmalar formasında müəssisə malalanlara onların göndərdiyi malın qarşılığında hesab-ödəniş tələb naməsini tərtib edib özünə xidmət göstərən bankın şöbəsinə verir. Göndərilən mal-material qiymətlilərinə əsasən banka təqdim olunmuş hesablaşma sənədləri malalan müəssisəyə xidmət göstərən bankın şöbəsinə yola salınır. Hesablaşma sənədləri akseptləşdirmə və yaxud onların ödənilməsinə razılıq vermə işi bilavasitə bu bank şöbəsində həyata keçirilir.

Göndəriş müqavilələrinə və yola salınma planlarına nəzarət müəssisənin satış şöbəsinə tapşırılır, burada göndərişin və yola salınma müqaviləsinin icra olunmasının operativ uçotu həyata keçirilir. Müqaviləyə uyğun olaraq təşkilatın satış bölməsi hazır malların anbarına məhsulların malalanlara göndərilməsi barədə əmr verir. Lokal malalanlara məmulat vəkalətlə əsasən buraxılır, digər şəhərli malalanlara (bir halda ki onlar özləri yerində satın almırlarsa), əmr-qaiməyə əsasən buraxılır, bu halda ekspedisiyaya malın hara və hansı üsul vasitəsilə göndərilməsinə dair sərəncam qəbul edilir. Əmr-qaimədə buraxılma və taktiki buraxılmış məhsulların adı, ölçüsü, növü, və miqdarı, onun dəyəri, məbləği və digər məlumatlar, o cümlədən aidiyyəti şəxslərin imzaları əks olunur. Yerinə yetirilən işlər və kənara göstərilən xidmətlər qəbul-təhvil aktı və sitəsilə rəsmiyyətə salınır.

Göndərilən (buraxılan) hazır mallar, yerinə yetirilən iş və göstərilən xidmətlər üzrə sənədlərin hamısı mühasibatlıq və ya maliyyə bölməsinə verilir, burda malalanın adına ödəniş sənədləri yazılır. Əsasən burda hesab-fakturalar, ödəniş

tələbnamə- tapşırıqları rəsmiləşdirilir. Həmin sənədlərin vasitəsi ilə malalanlara deyilir ki, hazır məhsullar göndərilmiş (buraxılmış), onun ödənişini tələb edir. Hesab-fakturada göndərilmiş (buraxılmış) məhsulların miqdarı, qiyməti, ona görə ödənilməli məbləğ, o cümlədən göndərmə ilə bağlı olan xərclər, malgöndərən və malalanın rekvizitləri və s. əks olunur.

Aksept zamanı şəhərlərarasında hesablaşmalar üzrə üç, şəhərdaxilində hesablaşmalarda isə iki iş günü müəyyən edilmişdir.

Yazılan hesab-ödəmə tələbnamələri müəssisənin mühasibatının maliyyə qrupuna verilir və burada onlara sıra nömrəsi qoyularaq qeydiyyatata alınır. Hesab ödəniş tələbnamələrinin qeydiyyatata alınması hazır məhsulların göndərilişi (buraxılışı) cədvəlində aparılır.

Hesab ödəniş tələbnamələri banka müəyyən olunmuş formada reyestrə əsasən məhsul yola salındıqdan və yaxud buraxıldıqdan sonra 48 saatdan gec olmadan təhvil verilir. Göstərilmiş vaxtdan sonra banka təhvil verilmiş vəziyyətlərdə bank bu sənədlərə bir qayda olaraq kredit buraxmır. Reyestri bir qayda olaraq hesab-ödəmə tələbnaməsini yazan komputer işçisi yazır.

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı malgöndərən 3 və ya 4 nüsxədə yazılır, 2 hissədən təşkil olunur. Onların birincisini malgöndərən doldurur, bu halda malgöndərən və malalanın rekvizitləri, banklarının yerləri, ödənişin təyinatı, məhsulların (iş və xidmətlərin) ümumi adı, ödənilməli məbləğ, pul vəsaitlərini götürənin rəhbəri və baş mühasibin imzaları və möhür əks olunur. Ödəniş tələbnamə-tapşırığının birinci 2 nüsxəsi poçta vasitəsilə malalana yola salınır, onlar yoxlanandan sonra onu imzalayır, 1-ci nüsxəsi malı göndərən malgöndərən üçün pul vəsaitlərini köçürmək məqsədilə özünün bankına təhvil verir. Ödəniş tələbnamə-tapşırığına hesab faktura, nəqliyyat qaimələrinin qəbzləri və s. əlavə olunur. Ödəniş tələbnamə-tapşırığının (hesab-fakturalar) nüsxələri təşkilatda qalır və göndərilən məhsulların uçotu məqsədilə əsas kimi rol oynayır. [4, s.131]

Ödəniş tələbnamə-tapşırığının 2 variantını tətbiq etmək mümkündür. Birincisi, ödəniş tələbnamə-tapşırığı hesab-faktura ilə birgə istifadə edilir (ödəniş tələbnamə-tapşırığında sadəcə ödəniləsi ümumi məbləğ əks olunur, hesab fakturada isə çeşidin, miqdarın, satış qiymətinin, göndərilən məhsulların və qablaşdırmanın qiyməti, dəmir yol tarifi və s. əks olunur). İkincisi, ödəniş tələbnamə-tapşırığı tək hesablaşma sənədi hesab edilir, onda göndərilən məhsullar barədə hesab-fakturanın məlumatlarının hamısı əks olunur (ödəniş tələbnamə- tapşırığının əks tərəfi istifadə edilir).

Məhsul onu anbardan buraxılması (göndərilməsi) zamanından malalanın (sifarişçilər) ödəməsinə qədər və yaxud göndərilən məhsula əsasən onlara hesablaşma sənədləri təqdim olunana kimi və ya ona verilən məmulatın satışı barədə komissiyaların bildirişi gəldikdən sonra göndərilmiş hesab edilir. Sənəd dövriyyəsi vaxtı müəssisə yoldaki hesablaşma sənədlərinə əsasən bankın ssudasından faydalana bilər. Ssudanın məbləği kreditləşməmiş elementlərini (ƏDV və mənfəət) çıxılmaqla ödənişə təqdim olunmuş ödəniş sənədlərinin məbləğinə bərabər götürülür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi göndərilən məhsulların (malların) mövudluğu və hərəkətinin uçotu məqsədilə 701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" adlı aktiv (fəal) hesab seçilmişdir. Həmin hesabda nəqliyyat və ya poçt müəssisələrinə və verilən, müəssisənin özünün nəqliyyatı ilə göndərilən hazır mallar, məhsullar və digər məhsullar o vəziyyətlərdə uçota götürülür ki, nəvaxt ki, göndərişin şərtləriylə və yaxud müqaviləyə uyğun olaraq yükə sahib olmaq və sərəncam verə bilmək hüququ, onun təsadüf nəticəsində məhv olması (itməsi) səbəbindən olan ziyanlı məsuliyyəti, onun daşınmaya verilən zamanından malalana ötürülmür. Burada o cümlədən, komissiya və başqa əsaslarla satılması üçün başqa müəssisələrə verilən hazır məhsullar, məmulatların dəyərindən çox malalanların ödədiyi taraların qiyməti, malalanların ödədiyi və yaxud satılmış malların dəyərinə daxil olunmasından asılı olmayaraq, qiymətdən çox nəqliyyat məsrəfləri (dəmiryol tarifi, su fraktı), o cümlədən göndərilən məmulatların (mallar, işlər, xidmətlər) ödənilməsindən əsas olmayan etiraz etməyə görə malalanlara təqdim olunmuş, qəbul olunmuş iddialar, dəbbələmə məbləği, öhdəliklərin çatmaması və korlanmasına əsasən nəqliyyat müəssisələrinin cərimələri göstərilir.

Müəssisədə ona lazım olmayan və yaxud çox olan satılmalı materiallar malalanlara buraxıldığı zamanı və göndərilədiyi zaman, onların dəyəri ödənilənə kimi həmçinin 701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" hesabında göstərilir.

Həmin hesabda malalanlara buraxılan və göndərilən məhsullar və materiallar, hazır malların və maddi ehtiyatların mövcud uçotunda tətbiq olunan qiymətlər ilə uçota götürülür.

701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" hesabı debetində əməliyyatların qeyd olunması üçün başlıca olaraq göndərişin və buraxılışın icmal cədvəlinin son informasiyaları rol oynayır. Göndəriş və buraxılma cədvəli, göndərilən (buraxılan) maddi qiymətlilərin müxtəlif növləri üzrə, yəni hazır mallar, materiallar, xidmətlər və s. üzrə tərtib olunur. 701 nömrəli «Satışın maya dəyəri» hesabı kredit yazılışları üçün başlıca satış cədvəlindən təşkil olunmuşdur. Bu hesabın saldosu hesabat ayının sonuna fərqli səbəblərə görə malalanların hesab-ödəmə cədvəllərinin ödənilməyən məbləğini əks etdirir.

Bütün göndərilən və buraxılan hazır məhsulların, iş və xidmətlərin və alınması maddi qiymətlilərin analitik uçotu 16a nömrəli "Hazır məhsulların hərəkəti, onların göndərilməsi və satışı" cədvəlində həyata keçirilir. Bu hazır məhsulun nomenklaturası 80 addan artıq olmayan müəssisələrdə tətbiq olunur. Digər təşkilatlarda 16a nömrəli cədvəl tətbiq olunur.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, göndərilən məhsulların uçotu, hesabatın tərtib edilməsi üçün nəzərdə tutulan göndərilən mallar və maddi qiymətlilər qrupları üzrə, yəni: hazır məhsullar, tullantılardan əldə olunmuş geniş istehlak məhsulları, sənaye xarakteri daşıyan işlər və xidmətlər, qeyri-sənaye xarakteri daşıyan işlər və xidmətlər, normativdən yüksək və yuxarı materialları alınma məhsullar və sairə üzrə həyata keçirilir. Bu qruplardan ayrı-ayrılıqda hər biri üçün 16 və 16a nömrəli cədvəl tərtib olunur.

II bölmədə "Hazır məhsulların hərəkəti, onların göndərilməsi və satışı" uyğun sütunlar üzrə hazır məhsulların dəyərini, malalanların ödədiyi nəqliyyat xərclərini, ünvanına mal göndərilən və ya yerinə yetirilən iş və xidmətlər verilmiş müəssisələrə ödəniləsi hər bir ödəniş tapşırığının qeydiyyatı aparılır. Məbləğ ilə birlikdə hesab-fakturaların adları çərçivəsində göndərilən məhsulların miqdarı qeyd olunur.

Hesablaşma sənədlərindəki məbləğlər ilə birlikdə uçot qiymətiylə göndərilən malları və maddi qiymətlilərin dəyəri əks etdirilir. Onun dəyəri malların miqdarı uçot qiymətinə vurulmaqla müəyyənləşdirilir.

2-ci bölmədə ödəniş tələbnamələrinin ödənilməsi barədə qeyd olunur. Bunun üçün başlıca olaraq bankın hesablaşma, bankların qısamüddətli kreditləri və s. bank hesablarından çıxarış rol oynayır.

Cədvəl 2-ci bölməsinin məlumatlarına əsasən müəssisənin mühasibatında malalanlarla hesablaşmaların mövcud vəziyyəti müşahidə olunur. İki ay bitdikdən sonra ödənilməyən hesablar yeni açılan göndərilmə cədvəlinə köçürülür. Bundan əlavə, bu bölmə, ödəniş vaxtı hələ çatmamış göndərilən məhsulların vaxtında ödənilməyən məhsulların və məsuliyyətli mühafizədə mövcud olan məhsulların dəyərini müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. [5, s.96]

Göstərilən məlumatlar malalanlara göndərilən məhsul və maddi qiymətlilər aşağıda göstərilmiş qruplara ayrılan balans tərtib etmək məqsədilə istifadə olunur: ödəmə zamanı hələ çatmayan, banka inkassaya təhsil verilmiş ödəniş sənədləri üzrə göndərilən mallar və təhvil verilən işlər; malalanlar və sifarişçilərin vaxtında ödənilməmiş hesablaşma sənədləri nə əsasən və ssudanı təmin etmək məqsədilə müəyyən olunmuş vaxtda banka inkassaya təhvil verilməyən sənədlər üzrə göndərilən mallar və təhvil verilən işlər; akseptdən etiraz etməklə bağlı olaraq malalanlarda məsuliyyətli mühafizədə mövcud olan məhsullar.

Hesablaşma sənədləri banka inkassaya verilmədən, ayın sonuncu günləri göndərilən məhsulların dəyəri 701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" hesabının saldosundan çıxılmalı, balansda hazır malların dəyərinə birləşdirilməlidir.

Nəticədə, cədvəl 2-ci bölməsi mal və materialların göndərilməsinə və buraxılışına yazılan hesab-fakturaların və yaxud başqa sənədlərin qeydiyyatı üçün, malalanlarla hesablaşmaların analitik uçotu üçün, göndərilən məhsullar və onların satışı uçotu üçün istifadə olunur.

701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabı təkcə göndərilən və buraxılan mallar və materialların faktiki dəyərində əsasən 204 nömrəli “Hazır məhsul”, 202 nömrəli “İstehsalat xərcləri”, 202 nömrəli hesabın doqquzuncu “Köməkçi istehsalat”, 201 nömrəli “Material ehtiyatları” və s. hesabların kreditləriylə müxəbirələşməklə debetləşir. Satılan malların, materialların, yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərin faktiki mövcud maya dəyəri 701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabı kreditindən 601 nömrəli “Satış” hesabı debetində silinir.

Elektrik stansiyalarında və bir sıra başqa müəssisələrdə, yəni malların, işlərin və xidmətlərin satılması hesablaşma sənədləri banka inkassaya təslim edildikcə göstərilən təşkilatlarda 701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabı debetləşir, 601 nömrəli “Satış” hesabı kreditləşir. Bununla bərabər, 601 nömrəli hesab debetləşir, 202 və yaxud 204 nömrəli hesab kreditləşir. Satışdan əldə olunan pul 223 nömrəli “Bank hesablaşma hesabları” hesabına və yaxud başqa hesablara hesablandıqda isə uyğun hesab debetləşir və 701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabı kreditləşir.

Bəzi hallarda təyinatı üzrə səhv göndərilmiş məhsullar malalanlar tərəfindən geri göndərilir. Bu halda ödəyici ödəməyə etiraz edir, malı məsuliyyətli şəxslər mühafizədə saxlayır və təşkilatın göstərişinə əsasən onu göndərir. Göstərilən əməliyyat 16 nömrəli cədvəldə qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılır və nəticədə, göndərilən malların qalığı kiçildilir və anbarda hazır malın qalığı çoxaldılır.

701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabındakı hazır məhsullar faktiki mövcud maya dəyəri ilə uçota götürülür. Göndərilən hazır məmulatlar isə ilk öncə müqavilə qiyməti ilə göstərilir. Göndərilən məhsulları faktiki maya dəyərində çatdırmaq üçün 16 nömrəli cədvəlin üz tərəfindəki “Dəyər ifadəsində hazır məhsulun hərəkəti” cədvəli göstərilir.

Daşınma zamanı və nəqliyyat vasitələri haqqında və məhsulların daşınması haqqında icazə vizası mövcud olan əmr-qaimənin 2-ci nüsxəsini reyestr ilə birlikdə buraxılış bürosu müəssisənin mühasibatına verir.

16 nömrəli cədvəlin 3-cü bölməsi “Ödənilmiş, silinmiş, ödənilməmiş və silinməmiş məbləğlər üzrə icmal məlumatları” təqdim edilən hesablar əsasında bir ay bitdikdən sonra ümumi məbləğlər ilə doldurulur və üç hissədən təşkil olunmuşdur: A- ödəmə və silinmə; B- məhsulların geri qaytarılmasıyla bağlı olaraq silinib; V- ödənilməyib, silinməyib. Həmin bölmə 701 və 601 nömrəli hesabların kreditində dövryyələrin 11 nömrəli jurnal-orderdə bütöv göstərilməsinə nəzarət edə bilmək üçün və 701 nömrəli “Satışın maya dəyəri” hesabında qalıqların növbəti ay üçün hesablanması üçün doğruluğuna nəzarət edə bilmək üçündür.

3-cü bölmədə kommersiya xərclərinin məbləği (daha çox nəqliyyat xərcləri) və malalanlar tərəfindən ödənilmiş tədaratların dəyəri əks olunur. Məhsulların göndərişi və satışı cədvəllərində ayrı-ayrı adlarda göndərilən məhsulların miqdarı haqqında yekun məhsulları üzrə məhsulun plandakı maya dəyəri və müəssisənin müqavilə qiymətləriylə onun dəyəri hesablanır. Həmin cədvəllərin aylıq yekun informasiyalarına əsasən məmulatların ayrı-ayrı qrupları üzrə göndəriş və satışın icmal cədvəli tərtib olunur. Bu icmal cədvəli 11 nömrəli jurnal-orderində qeydlər aparılması üçün əsas hesab edilir. İcmal cədvəlində o cümlədən göndərilən malların uçotunun qiymətlərindən kənarlaşmasının haqq-hesabı reallaşdırılır və göndərilən malın və ayın sonuna qalan hazır məmulatların saldusunun faktiki mövcud olan istehsalat maya dəyəri müəyyən olunur.

2.3. Məhsul (iş və xidmət) satışı barədə məlumatların maliyyə hesabatında açıqlanması xüsusiyyətləri

Təşkilat işlərin yerinə yetirilməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən, işə hazır olduqda, xidmətdən və ya məhsuldan, yaxud iş başa çatdıqdan sonra, xidmətlərin göstərilməsindən və bütün məhsulların istehsalından sonra uzunmüddətli istehsal dövründə məhsulların satışından əldə edilən gəlirləri mühasibat qeydlərində tanıya bilər.

İşlərin yerinə yetirilməsinin təbiəti və şərtləri baxımından fərqli olduğuna görə, xidmətlərin göstərilməsi, məhsulların istehsalı, təşkilat eyni hesabat dövründə həmin maddədə nəzərdə tutulmuş gəlirlərin tanınması üçün müxtəlif yollarla tətbiq oluna bilər.

Məhsulların satılması, işlərin yerinə yetirilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsində ən əldə olunan gəlirlərin məbləği müəyyən edilə bilməzsə, bu məhsulun istehsalat xərcəri, bu işin yerinə yetirilməsi, bu xidmətin göstərilməsi üçün uçotda tanınan məbləğdə uçota alınır.[4, s.45]

Təşkilatın uçot siyasəti haqqında məlumatın bir hissəsi kimi, aşağıdakı məlumatlar maliyyə hesabatlarında açıqlanmalıdır:

- a) təşkilatın gəlirlərinin tanınması proseduru haqqında;
- b) işlərin, xidmətlərin, məhsulların, məhsuldarlığın, təqdimatın, satışın əldə olunduqları dövrlərin hazır olmasını müəyyənləşdirmək üsulu haqqında.

Öhdəliklərin qeyri-monetar vasitələrlə yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan müqavilələrin həyata keçirilməsi nəticəsində alınan gəlirlər barəsində ən azı aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

- ❖ bu razılaşmaların həyata keçirildiyi təşkilatların ümumi sayı, bu gəlirlərin əksəriyyətini təşkil edən təşkilatlar olduğunu göstərir;
- ❖ bu müqavilələr əsasında alınmış müvafiq təşkilatlarla gəlirlərin payı;
- ❖ təşkilat tərəfindən ötürülən məhsulların (malların) müəyyənləşdirilməsi üsulu.

Müəssisənin informasiya və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas həcmi maliyyə hesabatında hazır məhsulun göndərilməsinin və satılmasının bütün aspektlərini əks etdirir və hesabat dövründə mühasibat işinin son mərhələsini təmsil edir.

Hesabatın ən mühüm formalarından biri balans hesabatıdır. Bu, istehsal olunan proseslərin nəticələri haqqında ən sintez olunmuş məlumatları əks etdirir.

Hazır məhsulların göndərilməsinə və satılmasına dair iqtisadi əməliyyatları əks etdirən sintetik və analitik mühasibat uçotu məlumatları "Mənfəət və zərər haqqında hesabat" balansının 2 sayılı Əlavəsinin hazırlanması üçün başlanğıc nöqtələridir.

Gəlir hesabatı təşkilatın hesabat dövrü üçün maliyyə fəaliyyətini, yəni təşkilatın hesabları hazırladığı dövrə (rüblük, altı aylıq, doqquz aylıq, bir illik) aiddir. Bu sənəd aşağıdakı göstəriciləri ehtiva edir:

Adi fəaliyyət növləri üçün gəlir və xərclər:

malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlər (əlavə dəyər vergisi, aksizlər və digər vergilər və məcburi ödənişlər, yəni xalis gəlirlər);

- satılan malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin dəyəri (kommersiya və inzibati xərclər istisna olmaqla);

- ümumi mənfəət;

- kommersiya xərcləri (satışla bağlı xərclər, paylama xərcləri);

- idarəetmə xərcləri;

- satışdan mənfəət (zərər).

Məhsulların satış həcmi (yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlər) müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir, buna görə mühasibat uçotunun düzgün əks etdirilməsi vacibdir. Məhsulların düzgün satış həcmli, göndərilmənin və axtında və etibarlı uçotu və məhsulların ödənilməsi - bu düzgün yaranan gəlir üçün əsasdır və buna görə düzgün hesablanmış vergilərdir.

2.4. Məhsul (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İstehsal müəssisələrinin fəaliyyətinə işin son nəticələrinə əsasən qiymət verilməsi işinin mərhələlərinin hamısında ciddi şəkildə qənaət rejiminə əməl edilməsi məhsul satışının uçotunun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Mal satışının uçotu elə təşkil olunmalıdır ki, uçotun vasitəsilə satışdan götürülmüş pul vəsaiti, satılmış malın tam və həqiqi maya dəyəri ilə, məhsul satışı ilə bağlı olan xərclər ayrı-ayrı məhsul növləri satışı üzrə gəlir və zərər, satılmış məhsulun miqdarı və keyfiyyəti barədə informasiya əldə etmək mümkün olsun.

Malların hər birinin ayrı-ayrı istehsalının və satışın iqtisadi cəhətdən faydalılığını müəyyənləşdirmək məqsədilə satış hesabının tərkibində ayrı-ayrılıqda hər bir məhsul növü (mal ətinin, quş ətinin, üzümün, tərəvəzin, meyvənin hər bir növü) üçün ayrıca analitik hesab açılmalıdır. Bu analitik hesablarla (satılmış məhsulun, keyfiyyəti satışdan əldə olunmuş pul vəsaiti, tam maya dəyəri) satışla bağlı olan məsrəflər də daxil olmaqla və yaxud zərər uçota götürülməlidir.

İşlər və xidmətlərlə, istehsal məhsullarının satışı uçotunun təkmilləşdirilməsi iqtisadi ədəbiyyatlarda ətraflı müzakirə edilir. Belə ki, satış üzrə xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə fərqli təkliflər mövcuddur. Hazırkı zamanda həmin xərclər uyğun hesabların kreditiylə (701,701.1, 721.3) 601 nömrəli "Məhsul (iş, xidmət) satışı hesabı" debetində bilavasitə ayrı-ayrılıqda analitik hesablarla bağlı (ödənilmiş xərclər və ödənilməmiş xərclər kimi göstərilir. Məhsul satışı uçotunda çatışmazlıqlar aşağıdakı

şəkildədir. Belə ki, 601 nömrəli “Məhsul (iş, xidmətlər satışı hesabında satılmış malların keyfiyyətinə zəif nəzarət edilir. Dövlətə satılmış məhsulun keyfiyyətinə nəzarət etmək məqsədilə keyfiyyət göstəricisinə əsasən açılmalıdır. Bu məqsədlə analitik hesablara əsasən deyil, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə həyata keçirilməlidir. Satış məhsulun keyfiyyətinə nəzarət etməni gücləndirmək məqsədilə təsərrüfatın rentabellik səviyyəsinin artırılmasına təsir edir.

Satılmış məhsulun keyfiyyətinin, habelə hər bir məhsul növü satışından əldə edilmiş pul vəsaitinin mühasibat uçotunu həyata keçirmək üçün hər cür imkan mövcuddur. Qəbul qəbzlərində mədaxil edilmiş məhsulun miqdarı, keyfiyyəti, qiyməti və məbləği əks olunur. Belə ki, müxtəlif məhsul növlərinin satışına açılmış analitik hesablarda keyfiyyət göstəricilərinin ayrı bir sətirdə, məsələn heyvanların köklüyünü ayrıca göstərmək zəruridir. [5, s.87]

Müasir zamanda mühasibat uçotunun tədavül xərcləri və onun saxlanması xərclər göstəricilər sistemində əks olunmur.

Bir çox iqtisadçılar 601 nömrəli “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabına satışla bağlı xərclər subhesabının açılmasını təklif etmişlər.

Təcrübə göstərir ki, bu cür subhesab ayrı-ayrı analitik hesablar əsasında açılması vacibdir. Analitik hesablar məzmunundan asılı olaraq xərc maddələri yəni əmək haqqı, nəqliyyat xərcləri (avtonəqliyyat, traktorların nəqliyyat işləri, canlı çəkici qüvvə) ticarət əlavələri, sair xərclər əks edilməlidir.

İstehsal müəssisələrində məhsulun (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. məhsul satışı ilə bağlı uçot məlumatlarının məlumatlılığının və operativliyinin artırılması
2. məhsulun satışının uçotunun əmətutumluluğunun aşağı salınması;
3. müəssisənin uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi
4. məhsulun satışı üzrə ilkin sənədlərin təkmilləşdirilməsi
5. müəssisənin məhsullarının alıcıları ilə müqavilələrinin təkmilləşdirilməsi
6. malların satışı zamanı vergi öhdəliklərinin optimallaşdırılması (ƏDV, aksiz)
7. məhsulun satışı haqqında maliyyə hesabatı məlumatlarının təkmilləşdirilməsi (gəlirlərin və xərclərin təkmilləşdirilməsi)

Birinci mərhələdə müəssisədə məhsul satışı üzrə mühasibat metodologiyası təsvir edilmişdir.

Məhsulların satışına dair mühasibat uçotu məlumatları malların, işlərin, xidmətlərin satışına dair lazımi idarəetmə qərarlarının verildiyi məlumatdır.

Məhsulların satışına dair mühasibat məlumatlarının səmərəliliyi və informasiyasını artırmaq üçün müəssisədə məhsul satışı üçün idarəetmə, maliyyə və vergi mühasibat uçotu sistemlərini vahid informasiya məkanına birləşdirmək təklif olunur.

Məhsulun uçotunun satış mürəkkəbliyini azaltmaq üçün biz kompüter emal texnologiyası və mühasibat proqramının ən qabaqcıl vasitələrinin tətbiqi ilə malların satışının hesabının tam

avtomatlaşdırılmasını təklif edirik. Hal-hazırda istehsalın həyata keçirilməsi avtomatlaşdırılması üçün Mühəsibat 1C 8.0 proqramını təklif etmək istərdim. Mühəsibat 1C 8.0 texnoloji platforma 1C: Enterprise 8.0 və konfigurasiya (proqram həlli) "Enterprise Accounting" adlı bir sıra proqram məhsuludur.

Məhsulların satışı üçün ilkin sənədlərin optimallaşdırılması müəssisə üçün də vacibdir və onun mühəsibat uçot siyasətini təkmilləşdirir.

Məhsulların satışında ilkin sənədlərin optimallaşdırılması ondan ibarətdir ki, bu sənədlər kompüter hesabına oriyentasiyaları, sənədləşmənin qurulmasının müasir standartlarını, bazar münasibətlərinin tətbiqlərini, həmçinin qeydiyyat registrlərinə emal və sonrakı yazılar üçün rahatlığı nəzərə alaraq işlənməlidir.

Müəssisədə məhsulların satışının mühəsibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri məhsulların alıcıları ilə müqavilələrin təkmilləşdirilməsidir. Müəssisənin məhsulları istehlakçılarla müqavilələri optimallaşdırmağı təklif edirəm: alıcılarla müqavilələrdə məhsulların çatdırılmasının müəyyən şərtlərini təmin etmək və gecikmənin səbəblərini izah etmək lazımdır.

İstehsal müəssisəsinin malların satılması (ƏDV, aksiz) üzrə müəssisənin vergi ödənişlərinin optimallaşdırılmasının aşağıdakı yollarını təklif edirik:

- vergilərin optimallaşdırılmasını təklif edərkən, mən müəssisənin yalnız müəyyən edilmiş vergi məbləğlərini ödəməsinə və müəyyən edilmiş vaxtdan gec olmayaraq ödəməsinə təklif edirəm.
- Müəssisənin mühasibliyinə ƏDV-nin vergilərinin məbləğinin hesablanması düzgünlüyünə xüsusi diqqət yetirilməsini tövsiyə edirəm, çünki əlavə dəyər vergisinin yanlış məbləğləri müəssisənin əsas sənədlərində tez-tez rast gəlinir. Lakin vergi məbləğinin təhrif edilməsi (yanlış hesablama) müəssisədə xərclərin artmasına və müvafiq olaraq məhsulların satışından əldə olunan mənfəət məbləğinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır.
- Müəssisənin məhsullarının satışı üçün mühəsibat uçotunun optimallaşdırılmasının son mərhələsində mən məhsul satışı üzrə "Mənfəət və zərər haqqında hesabat"ın maliyyə hesabat məlumatlarının təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər təklif edirəm.

Müəssisəyə anbar mühəsibatlığının təkmilləşdirilməsi yollarını avtomatlaşdırmağı təklif edirəm. Anbar mühəsibat uçotu şöbəsində avtomatlaşdırılmış mühəsibat uçotu ilə birləşdirən yerli şəbəkə yaratmaq tələb olunur. Bu, mağaza sahibinə kompüterdə anbar mühəsibat kartları hazırlamaq, məhsulların hərəkətinə dair qeydlər verməyə imkan verəcək. Bütün bunlar anbarda aylıq hesabat verməməyə imkan verəcək və şəbəkə anbardakı məhsulların hərəkətini göstərəcəkdir. Bu, məhsul, onun nomenklaturası, qiyməti, keyfiyyəti, hərəkəti haqqında əməliyyat məlumatı əldə etmək üsuludur.

İstehsal məhsullarının satış sistemi mövcuddur, mühəsibat şöbəsi anbarda neçə məhsulun olduğu barədə hər zaman məlumat vermir və bu səbəbdən alıcıya neçə məhsulun çatdırılacağını söyləyə bilməz.

Anbar avtomatlaşdırılmasının tətbiqi ilə, alıcı, hesabat şöbəsidən keçmədən, müəssisənin anbarına çatmaq üçün hazır faktura və ya faktura ilə kompüter vasitəsilə ona lazım olan məlumatları və hər zaman məhsulları göndərməklə məlumat əldə edə biləcəkdir. Bu, müəssisədə satış mühəsibat uçotunun

avtomatlaşdırılması sahəsində çox vacibdir.

FƏSİL III. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) SATIŞININ KƏNAR AUDİTİNİN TƏŞKİLATI-METODİKİ MÜDDƏALARININ İŞLƏNİLMƏSİ

3.1. Məhsul (iş və xidmət) satışının auditi zamanı informasiya mənbələrinin qiymətləndirilməsi və analitik prosedurların tətbiqi

Məhsulun istehsalı, satışı və ona çəkilən xərclərə aid əməliyyatların auditinin effektiv təşkili məqsədlə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəviliyi məhsul istehsalı, satışın və məsrəflərə aid informasiyaların dəqiqliyi, dolğunluğu və çoxçeşidli informasiya mənbəyindən çox asılıdır. Beləliklə, məhsul özü (istehsal və xidmətlər) kompleks texnoloji prosesə malikdir və bir neçə mərhələdən keçir. Kəmiyyət, keyfiyyət ölçmələr burada edilməli, normalar və normativlər müşahidə edilməli, məhsul istehsalı dəqiqləşdirilməsinin (icra və xidmətlərin) tələblərinə cavab verməlidir. Məhsulun satışı onların kəmiyyət və keyfiyyət standartlarına əsaslanır. Məhsulların (işlərin və xidmətlərin) istehsalını auditində bir sıra əsas göstəricilər çox vacibdir. Bu məqsədlər kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlanır. İstehsalı qiymətləndirərkən (iş və xidmətlərin performansı) istehsal olunan məhsullar və çeşidlər vacibdir. İstehsal, satış və xərclərə dair informasiyalar bir neçə sahəyə bölünə bilər: istehsal prosesi haqqında informasiya; hazır məhsulların hərəkəti haqqında informasiya; həyata keçirilən işlər və xidmətlər barədə məlumat, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilən malların satışı; malların satışından əldə edilən gəlir haqqında məlumat; istehsalatın ümumi dəyəri (iş və xidmət); məhsulun dəyərinin hesablanması; istehsal, satış və məhsul xərclərə aid uçot hesabat məlumatları.

İstehsal prosesi (iş və xidmət) haqqında məlumatlar yoxlama -ekspertiza üçün ilkin məlumatdır. Yəni məhsul istehsalında birbaşa iştirak edən bölmələr yerinə yetirilən xidmət üçün ayrı-ayrılıqda sifariş verilə bilən məlumat mənbəyi ola bilər [32, s.47].

İstehlak olunan malların istehsal prosesində müvafiq normalar, normativlər və əsasən müvafiq standartlara uyğun olaraq çıxarılmasını araşdırmaq lazımdır. Bu halda, məlumat mənbəyi kimi, hasil

at üçün istehsal edilmiş məhsullar, öhdəliklər və anbarlar üçün hazırlanmış malların əmtəə dəyərini yoxlamaq vacibdir. Hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar anbarın köçürülməsi, saxlanması və yüklənməlidir. Bu məqsədlə, hesabat planının məlumatlarını, 204 sayılı "Hazır məhsul" sintetik hesabının debet, kredit, inventar qeydləri, müştərilərin müqavilə və öhdəlikləri daxil olmaqla, məlumat mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

Məhsulların (işlərin və xidmətlərin) istehsalında və satılmasında növbəti addım işlərin və xidmətlərin çatdırılması, hazır məhsulların yüklənməsi və yüklənmiş malların satışına aid informasiyalar dır. Bu zaman audit yoxlama-ekspertizasında informasiya mənbələrinə işlərin və xidmətlərin verilməsi, təhvil- təslim aktları, məhsulların yüklənməsinə aid anbarda tərtib edilən qaimələr, hazır məhsulun hərəkətinə aid analitik uçotunu göstərən anbar uçotunun kitabçaları, hesab fakturlar, mal-nəqliyyat qaimələri, alıcı və satıcı müəssisələr arasında bağlanan müqavilə və mühasibat uçotu planının 601 nömrəli "Yüklənmiş mallar" sintetik hesabının debet-kredit məlumatları daxildir. Məhsul satışı və onlardan əldə olunan pul gəlirlərinin audit yoxlama- ekspertizasında informasiya mənbələri 601 nömrəli "Məhsul (iş, xidmət) satışı", 211 sayılı "Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar", 223 sayılı "Hesablaşma hesabı"nın debet -kredit məlumatlarından istifadə oluna bilər. [7, s.19]

Məhsul istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər), satışına aid çəkilən xərclərin audit yoxlama-ekspertizasında informasiya mənbələri mühasibat hesabları planında 202 sayılı "Əsas istehsalat", 202-4 sayılı "Köməkçi istehsalat", 202-5 sayılı "Ümum istehsalat xərcləri", 721 sayılı "Ümumtəsərrüfat xərcləri" hesabların debet -kredit məlumatları, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansının uyğun maddələri, mənfəətə aid vergi bəyannaməsinin məsrəflər bölməsində xərclərin strukturuna aid məlumatlar, lazım gəldikdə isə ayrı-ayrı xərc maddələrinin uyğun sintetik hesablarının ümumi və analitik məlumatları, əmək haqqının hesablanaraq ödənilməsinin, əsas vəsaitlərin amortizasiyasının, nəqliyyat xərclərini, elektrik enerjisinin sərfiyyata sair maddələrində cəmləşən kiçik təsərrüfat xərclərindən istifadə oluna bilər.

Məhsulun maya dəyərinin karkulyasiyasında istifadə edilə bilən informasiyalar və onlann mənbələri hər bir malın maya dəyəri üçün hazırlanan kalkulyasiya xərcləridir. Daha dəqiq desək, məhsul çeşidinin ayrı-ayrılıqda hər bir növünə sərf edilməsi nəzərdə tutulan məsrəflərin detallaşdırılmasına aid hazırlanmış plan-tapşırıq yoxlama-ekspertiza üçün informasiya mənbəyi ola bilər.

Məhsulun istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər), satışı, onlara çəkilmiş xərclərin uçot-hesabat sənədlərin kompleksi zəngindir və çoxşaxəlidir. Bura aiddir: mühasibat uçotu informasiyaları, Statistika Komitəsinin hazırlayaraq təsdiq etdiyi statistika hesabatı, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş maliyyə hesabatları və vergi bəyannamələri. Bu uçot-hesabat və statistika formalarında sintetik göstəricilər öz əksini tapmışdır. Buna görə də məhsul istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər), satışı, məsrəflərə aid əməliyyatların son sintetik göstəriciləri müqayisə edilən zaman informasiya mənbələri kimi aşağıdakı göstərilənlər istifadə edilir: müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balans məlumatları və həmin

balansa əlavə edilən “Müəssisənin, təşkilatların vəsaitlərinin tərkibi və onların yaranması” haqqında, 2 sayılı “ Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi” haqqında hesabat, 3 sayılı “Kapitalın hərəkəti haqqında hesabat”, mühasibat uçotu hesablar planının 202 sayılı “Əsas istehsal”, 207 sayılı “Öz istehsalının yarımfabrikatları”, 202-4 sayılı «Köməkçi istehsalat», 202-5 sayılı “Ümumistehsalat xərcləri”, 721 sayılı “Ümumtəsərrüfat xərcləri», 204 sayılı “Hazır məhsul”, 601 sayılı “Yüklənmiş mallar”, 601 sayılı “Məhsul (iş, xidmət) satışı”, 221 sayılı “Kassa”, 223 sayılı “Hesablaşma hesabı”, 211 sayılı “Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar” adlı sintetik hesabların debet -kredit məlumatları, onların analitik informasiyalarını göstərən 1-2-3-4-10-11-15-17 və sair jurnal-orderlər və onların dövrəyə cədvəllərinin informasiyaları. [4, s.23]

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, məhsul istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər), satışı, məsrəflərə aid əlavə informasiyalar üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (DSK) tərəfindən təsdiq edilən 1-İF sayılı “Müəssisənin (təşkilat) istehsal fəaliyyəti” haqqında hesabatın və 1 sayılı “Malların istehsalı, yüklənməsi (göndərilməsi) və göstərilən xidmətlər” barədə hesabatların informasiyalarından da istifadə etmək olar.

Satışdan hasil olan mədaxilin auditinin məlumat təminatının strukturu mühasibat uçotu, statistika hesabatlılığı, qanunverici və normativ aktları, eynitipli və ya texniki-iqtisadi parametrlərinə görə oxşar məhsul istehsal edən digər müəssisələrinin hesabat məlumatlarını daxil edir. Bu cür strukturun bütün elementləri öz aralarında o qədər sıx əməkdaşlıq edir ki, məlumatların seçimi və ya ümumiləşdirilməsi mərhələsində onlardan hər hansı birinə üstünlük verilməsi çox çətindir.

Prioritetlər toplanmış məlumatların ilkin təhlili prosesində meydana gəlir, bu zaman məlumatın ilkin istehlakçısı az əhəmiyyətli rol oynamır. Müəssisənin sahibləri, onun inzibati heyəti, fərdi investitorlar, banklar, dövlət nəzarət orqanları (vergi müfəttişlikləri, müflislik haqqında işlər üzrə idarə), dövlət hakimiyyəti orqanları məlumatın istehlakçılarıdır. İstehlakçının taktiki və strateji məqsədlərində əsaslı olaraq, daha çox və ya daha az diqqət satışdan mədaxilin auditini üçün məlumat bazasının formalaşdırılması zamanı balanslaşdırma prinsipinə riayət edilməsinə yetiriləcək.

Məlumat bazasının formalaşması aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilməlidir:

- satışdan mədaxil haqqında məlumat mənbələri siyahısının müəyyən edilməsi;
- satışdan mədaxilin müəyyən edilməsinin düzgünlüyünə təsir edən amillərin qeyd edilməsi;
- satışdan mədaxilin hesablanması üçün istifadə olunan metod və prosedurların qiymətləndirilməsi;
- satışdan mədaxili səciyyələndirən göstəricilər sisteminin işlənilib-hazırlanması.

Qoyulmuş məsələnin müəyyən ardıcılığa uyğun yerinə yetirilməsi üçün satışdan mədaxilin auditini üçün məlumat bazasının əsas komponentlərini müəyyən etmək lazımdır.

Satışdan mədaxilin auditinin həyata keçirilməsini planlaşdıraraq, və bu tədbirin müvafiq məlumat-analitik təminatını hazırlayaraq, əsas diqqəti daxili məlumat mənbələrinə yetirmək lazımdır. Təş

kilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini səciyyələndirən mövcud məlumatların müxtəlifliyi birbaşa və ya dolayısıyla satışdan mədaxilin həcminə təsir göstərir, satışdan mədaxilin mühasibat qeydlərində düzgün əks olunmasının müəyyən edilməsi üçün tələb olunan audit məlumatlarını kifayət qədər operativ bir şəkildə əldə etməyə imkan verir. [14, s.37]

Eyni zamanda, satışdan mədaxilin auditinin məlumat bazasının formalaşdırılması zamanı kütləvi informasiya vasitələrində mövcud müxtəlif kommersiya təklifləri, nəşr üçün məcburi mühasibatlıq hesabatlılığı, cari qiymətlər və analoji istehsal profilli müəssisələrdə əldə edilən məhsul həcmindən asılı olan mümkün endirimlər haqqında məlumatları əks etdirən qiymət kağızlar kimi xarici məlumat mənbələrinin dəyərlərini nəzərə almamaq olmaz. Yeni satış növləri, xüsusilə İnternetin istifadəsi ilə satışlar meydana gəlir və getdikcə daha da geniş istifadə olunur, bunların tərkibində faydalı və müxtəlif iqtisadi, kommersiya və digər məlumatların əhəmiyyətli həcmi var. Xammaddə, materiallar, istehsal xarakterli xidmətlər və nəticə etibarilə hazır məhsul qiymətlərinin daim dəyişildiyi bir şəraitdə eynicinsli məhsulları istehsal edən müəssisələrin göstəricilərini müqayisə etmək imkanına malik olmaq arzu olunandır. Kommersiya təşkilatında müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatların eyni məhsulu istehsal edən digər müəssisələrin gəliyyəti haqqında məlumatla müqayisəsi sadəcə təşkilatın cari iqtisadi vəziyyətini dəqiq qiymətləndirilməsinə deyil, o cümlədən də yaxın gələcək haqqında proqnozun tərtib edilməsinə imkan verir.

Satışdan mədaxil haqqında məlumatları ehtiva edən daxili məlumat mənbələrini bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- mühasibat uçotu;
- mühasibat uçotu qeydiyyat dəftərləri;
- ilkin sənədlər;
- texniki və texnoloji sənədlər;
- digər sənədlər.

Mühasibat hesabatlılığı təşkilatın müəyyən müddət ərzindəki satışların həcmi haqqında ümumi məlumatları təqdim edir. Bu cür məlumatları “Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat” adlı 2 saylı formadan əldə etmək olar. Mühasibat uçotunun mövcud qaydalarının tələblərinə əsasən, bütün mühasibat hesabatlılığı olduğu kimi, bu hesabat forması da əlavə metodu üzrə tərtib edilir, bu da həqiqətdə məhsulların, işin, xidmətlərin və iqtisadi subyektin digər mülkiyyətinin müəyyən hesabat dövrü ərzində yüklənməsinin əksidir.

3.2. Məhsul (iş və xidmət) satışının audit proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi

Hazır məhsulun satışlarının auditi zamanı həyata keçirilən əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

- Auditin planlaşdırılması;
- Audit məlumatlarının əldə edilməsi;
- Başqa auditorların işinin və audit keçirilən şəxsin rəhbərliyi ilə əlaqələrin istifadə edilməsi;
- Auditin sənədləşdirilməsi;
- Audit keçirilən şəxsin mühasibat (maliyyə) uçotu haqqında nəticələrin ümumiləşdirilməsi, rəyin formalaşdırılması və ifadəsi.

Hazır məhsulun satışlarının auditi zamanı planlaşdırmanın məqsədi effektiv və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış yoxlamanın həyata keçirilməsindən ibarətdir. Planlaşdırma mərhələsində hazır məhsulun satışlarının auditinin strategiya və taktikasını, auditin keçirilmə müddətini müəyyən etmək, auditin ümumi planı və proqramının işləyib-hazırlamaq lazımdır.

Ümumi plan – audit proqramının həyata keçirilməsi üzrə rəhbərlikdir. Ümumi planda hazır məhsulun satışlarının auditinin həyata keçirilməsi müddətlərini nəzərə almaq və onun keçirilmə qrafikini tərtib etmək, iqtisadi subyektin rəhbərliyinə məlumat və auditor nəticələri haqqında hesabatı hazırlamaq lazımdır. Ümumi planda auditor təşkilatı ilkin təhlil, daxili nəzarətin etibarlılığının qiymətləndirilməsi və audit riskləri əsasında auditin həyata keçirilməsi üsulunu müəyyən edir. [34, s.97]

Hazır məhsulun satışlarının auditin həyata keçirilməsi proqramının işləyib-hazırlanması auditin ümumi planının işləyib-hazırlanması ilə analoji mərhələlər daxil edir. Proqram hazır məhsulun satışlarının auditinin ümumi planının inkişafıdır və audit planının təcrübi həyata keçirilməsi üçün tələb olunan auditor prosesurlarının ətraflı siyahısını təşkil edir. Auditor hazır məhsulun satışlarının audit proqramını sənədləşdirilmiş şəkildə rəsmiləşdirməli, həyata keçirilən hər bir auditor proseduruna nömrə təyin etməlidir.

Hazır məhsulun satışlarının auditinin gedişatında bir qayda olaraq bir neçə mənbədən və bir neçə metodla auditor təşkilatının iqtisadi subyektin mühasibat uçotunun həqiqiliyi haqqında yetərli miqdarda keyfiyyətli auditor məlumatı əldə edilmişdir.

Auditor məlumatları daxili nəzarət vasitələrinin və mahiyyət üzrə yoxlama prosedurlarının kompleks testinin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilir.

Auditor məlumatları – yoxlama zamanı auditor tərəfindən əldə edilən və auditor rəyinin

əsaslandırıldığı məlumatlar və qeyd edilən məlumatın təhlilinin nəticəsidir. Auditor məlumatlarına ilkin sənədlər və mühasibat qeydləri, auditi keçirilən şəxsin səlahiyyətli əməkdaşlarının yazılı izahatları, müxtəlif mənbələrdən (üçüncü şəxslərdən) əldə edilən məlumatlar aid edilir.

Daxili nəzarət vasitələrinin sınağı təşkilata və mühasibat uçotu sisteminin fəaliyyətinin effektivliyi münasibətdə auditor məlumatlarının əldə edilməsi məqsədilə yoxlanması anlamına gəlir.

Mahiyyət üzrə yoxlama prosedurları mühasibat (maliyyə) hesabatında əhəmiyyətli təhrif etmələrin auditor məlumatlarının əldə edilməsinə yönəlib. Yoxlama prosedurları dedikdə aşağıdakılar başa düşülür: 1). əməliyyatların və mühasibat uçotu hesablarında vəsait qalığının əks olunmasının düzgünlüyünü qiymətləndirən testlər; 2) analitik prosedurlar.

Hazır məhsulun satışlarının auditor yoxlamasının əsas mərhələlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Hazır məhsulun faktiki istehsal və normativ maya dəyərinin formalaşmasını və uçotda əks olunmasının düzgünlüyünün, və həmçinin bu hissədə uçot siyasətinin tətbiq edilməsinin ardıcılığının yoxlanılması.

Təşkilatın seçdiyi maya dəyəri kalkulyasiya metodundan asılı olaraq, hazır məhsul aşağıdakılar üzrə nəzərə alınmalıdır:

- faktiki və istehsal maya dəyəri üzrə (istehsalı ilə bağlı xərclərin məbləği üzrə) ;
- uçot qiymətlərinin istifadəsi ilə normativ (planlı) maya dəyəri üzrə.

Hazır məhsulun uçotu üsulunun seçimi uçot siyasətində qeyd edilməlidir, auditor isə onun tətbiq edilməsinin ardıcılığından əmin olmalıdır.

Seçilmiş uçot üsulundan asılı olmayaraq hazır məhsul həm qiymət, həm də kəmiyyət göstəricilərində nəzərə alınmalıdır.

Məlumat mənbələri:

- Saxlanma yerlərində hazır məhsul;
- 204 “Hazır məhsul” hesablarının analitik uçotunun kartları və cədvəlləri;
- Mühasibatlığın hesablamaları;
- Hazır məhsulun anbara daxil olması üzrə ilkin sənədlər;
- Inventarlaşma aktları;

- Alıcılarla müqavilələr.

Auditor prosedurları: inventarlaşma (anbarda hazır məhsulun), baxış, nəzarət ölçmələri, laborator nəzarəti (məsələn, hazır məhsul xüsusiyyətlərinin təyin olunmuş normalara, tələblərə, və s. uyğunluğu), sorğu, sənədlərin gözdən keçirilməsi, sənədlərin müqayisə edilməsi. [36, s.78]

Səciyyəvi xətlər və pozulmalar:

- Hazır məhsulun faktiki maya dəyərinin plan maya dəyərindən (ay sonuna 204 hesabında saldo) kənaraçıxmasının vaxtında təsvir edilməməsi;
- Xüsusi istehsalın pərakəndə satılan hazır məhsulunun 204 deyil, 205 hesabına əks etdirilməsi.

2. Hazır məhsulun hesabdən silinməsi üzrə əməliyyatların uçotunda əsaslandırmanın və əks olunmanın düzgünlüyünün yoxlanılması.

Mühasibat uçotunda satışdan mədaxilin qəbul edilməsi zamanı 204 hesabında nəzərdə tutulmuş hazır məhsulun qiyməti 204-2 satış hesabına keçirilməlidir. Hazır məhsulun (materialların da) silinməsi aşağıdakı dörd üsuldən biri vasitəsilə həyata keçirilməlidir:

- 1) hər vahidin maya dəyəri üzrə;
- 2) orta maya dəyəri üzrə;
- 3) mədaxilə yazılan hazır məhsulun vaxt üzrə birincinin maya dəyəri üzrə;
- 4) mədaxilə yazılan hazır məhsulun vaxt üzrə sonuncunun maya dəyəri üzrə.

Məlumat mənbələri:

- 204 “Hazır məhsul”, 601 “Yüklənmiş mallar” hesablarının anakitin uçotunun kartları və cədvəlləri;
- anbardan hazır məhsulun buraxılma üçün ilkin sənədlər (faktura);
- alıcılarla, komissiyaçılarla müqavilələr.

Auditor prosedurları: sənədlərin gözdən keçirilməsi, sorğu, təsdiq (məsələn, komissiyaçının məhsulunun yüklənməsi haqqında).

Səciyyəvi xəta: satışdan mədaxilin qəbul edilməyə bildiyi hallarda məhsulun (malların) 601 hesabında əks olunması.

3. 204, 601 hesablarında analitik uçotunun aparılmasının yoxlanılması.

Hazır məhsulun analitik uçotu maddi-məsuliyyətli şəxslər, saxlanma yerləri, adlar (fərqləndirici əlamətlər – marla, artikul, model, növ, ölçü, və s.fərdi uçotu ilə), bundan əlavə, hazır məhsulun iriləşdirilmiş qrupları (məsələn, əsas istehsalı məhsulları, əlavə istehsal məhsulları) üzrə aparılmalıdır.

Məlumat mənbələri: 204 “Hazır məhsul” və 601 “Yüklənmiş mallar” hesablarının analitik uçotunun cədvəlləri.

Auditor prosedurları: sənədlərin gözdən keçirilməsi, sorğu.

4. Məhsulun yüklənməsinin və satışının uçotunun düzgünlüyünün yoxlanılması

Məhsulun yüklənməsinin və satışının uçotunun düzgünlüyünün yoxlanılması zamanı aşağıdakılar təsdiq edilməlidir:

- Satış üzrə əməliyyatların müvafiq şəkildə sanksiyalaşdırıldığı;
- Mühasibat uçotu hesablarında həqiqətən həyata keçirilmiş bütün satış sövdələşmələrinin əks olunduğu;
- Satışın uçotun müvafiq hesablarında vaxtında əks olunduğu;
- Satış üzrə əməliyyatların qiymət dəyərinin düzgün müəyyən edildiyi;
- Satış məbləğlərinin düzgün təsnifatlandırıldığı;
- Məhsulun (işin, xidmətin) çatdırılması üzrə hesablaşmalar üzrə debitor borcunun müvafiq hesablarda əks olunduğu.

Yoxlamanın analitik prosedurları ay üzrə satışlar haqqında məlumatların bütün satış dövryyəsi müddətindəki satışlar haqqında məlumatlarla müqayisəsini nəzərdə tutur.

Məlumat mənbələri: 601 hesabı üzrə analitik uçotunun kartları və cədvəlləri, uçot siyasəti üzrə əmr, alıcılarla, sifarişçilərlə müqavilələr, satış kitabı, hesablar, alıcılara təqdim edilmiş hesab-fakturalar, və digər sənədlər.

Auditor prosedurları: analitik (məsələn, satışdan mədaxilin plan, orta sahəvi məlumatlar, əvvəlki dövrlərin məlumatları, və s. ilə müqayisəsi), sorğu, təsdiq (məsələn, üçüncü şəxsin ona məhsulun yüklənməsi haqqında), sənədlərin gözdən keçirilməsi və

ə müqayisəsi (məsələn, 601 hesabında və satış kitabının nəticələrinin), hesablaşmaların yoxlanılması. [43, s.27]

5. yüklənim məhsul və malların mühasibat hesabatında əks olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması.

Mühasibat hesabatlılığında hazır məhsulun uçotu üsulu haqqında məlumat əks olunmalıdır.

Məlumat mənbəyi: mühasibat hesabatlılığı.

Auditor proseduru: sənədin gözdən keçirilməsi.

Auditin ümumi planı və proqramının hazırlanmasından öncə auditor iqtisadi subyektin mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemini etibarlılıq, keyfiyyət və inam səviyyəsi baxımından sınaq prosedurunun istifadəsi ilə qiymətləndirməlidir.

Mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi sınaqların nəticələrinə əsaslanır.

Əgər auditor yalnız inventarlaşma nəticələrinin yoxlanılmasını həyata keçirirsə, bu fakt auditor hesabatının bə auditor nəticəsinin tərtib edilməsi zamanı qeyd edilməlidir. Lakin hazır məhsulun keyfiyyətli inventarlaşması haqqında daha etibarlı nəticənin əldə edilməsi üçün onu müstəqil şəkildə həyata keçirmək olar.

Audit məqsədlərinə çatmaq üçün başqa şəxslərin işi istifadə oluna bilər: auditor köməkçiləri, cəlb olunmuş ekspertlər, başqa auditor təşkilatları. Bu zaman auditor təşkilatı həyata küçirdikləri işin nəticələrini gözdən keçirməli və nəticələrin etibarlı auditor məlumatları qismində istifadə edilməsi imkanını qiymətləndirməlidir.

Auditin gedişatında keçirilən işin əsas aspektləri, çıxarılan nəticələr və auditor nəticəsinin hazırlanması üçün əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlər sənədləşdirilir.

Sənədləşmə— auditor tərəfindən və auditor üçün hazırlanan işçi sənədlər və materiallar, və ya auditin keçirilməsi ilə bağlı əldə edilən sənədlərdir. Auditor işçi sənədləri auditin başa düşülməsi üçün tələb olunan dolğun və tam formada tərtib etməlidir. O, bu sənədlərdə auditin planlaşdırılması, xarakteri, zaman çərçivələri, icra edilmiş auditor prosedurları, onların nəticələri haqqında məlumatları əks etdirməlidir. İşçi sənədlərə öz peşəkar mülahizəsini əks etdirməli olduğu bütün əsas məsələlər üzrə auditor tərəfindən əsaslandırılması daxil edilməlidir.

Məcburi audit sırasında auditorların bütün hərəkətləri auditor yoxlamasının əsas məqsədi - iqtisadi subyektin etibarlı mühasibat (maliyyə) hesabatının formalaşmasına nail olmağa istiqamətlənib. Bu rəy auditor nəticəsinin mahiyyətini təşkil edir.

3.3. Məhsul (iş və xidmət) satışının auditinin təkmilləşdirilməsi

Bir təsərrüfat subyektinin məlumatların kompüterləşdirilməsi prosesi kompyuter texnologiyasından istifadə edərkən baş verir, əhəmiyyətli həcmdə mühasibat uçotu məlumatları aşağıdakı amillərdən asılı olaraq işlənir:

- a) kompüter təsərrüfat subyekti tərəfindən istifadə olunur;
- (b) kompüter təsərrüfat subyekti formasında təsərrüfat fəaliyyətinin bütün aspektləri və onun mühasibat uçotu sahəsində iqtisadi məlumatların işlənilməsi üçün və ya ya da müəyyən faktlara dair məlumatların işlənməsini avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Audit zamanı audit sistemi və metodikasının əsas elementləri RCD sistemində saxlanılır. RCD üçün ətraf mühitin mövcudluğu auditor tərəfindən təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu sisteminin və onunla birlikdə olan daxili nəzarətin yoxlanılması zamanı təsirlənir. [37, s.98]

Mühasibat uçotu və daxili nəzarətin müəyyən elementlərində dəyişikliklərin edilməsi üçün texniki vasitələrin istifadəsi:

ənənəvi mühasibat uçotu sənədləri ilə yanaşı, birincil mühasibat uçotuları biznes əməliyyatlarını yoxlamaq üçün maşın oxunan bir mühitdə istifadə olunur;

Sabit normativ və istinad göstəriciləri kompüter yaddaşında və ya kompyuter oxunaqlı məlumat daşıyıcılarında saxlanılan məlumatlarla yoxlanılır;

mühasibat uçotunun ənənəvi əl əleyhinə formaları əvəzinə informasiya mühitinin tərəqqisi və onun etibarlılığını təmin edən mütərəqqi metodlara yönəlmiş bir mühasibat forması tətbiq edilə bilər. məlumatlar.

İqtisadi müəssisə auditor təşkilatını RCD sistemində lazımi girişlə təmin etməlidir. Bu şəraitə tam uyğun gəlməməsi RCD sistemində auditin həcmının məhdudlaşdırılmasıdır, bunun nəticəsində auditor təşkilatı tərəfindən tələb olunan sənədlərin kağız daşıyan daşıyıcılara verilməsini tələb edə bilər.

Auditorun texniki, proqram təminatı, riyazi və digər kompüter avadanlıqları, eləcə də iqtisadi məlumatların işlənilib hazırlanmasına dair sistemlər haqqında fikir sahibi olması arzu olunur. Auditor bu məlumatlara malik deyilsə, informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssisin işindən istifadə edilməlidir.

Audit təşkilatının ən yaygın RCD sistemlərinin kitabxanasına malik olması və onların praktik tətbiqi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün səy göstərməsi məsləhətdir.

Auditor iqtisadi sənədin COD sistemində etimadnamələrin işlənməsini təşkil etmək üçün bütün vacib məsələləri işləyən sənəd şəklində öyrənməlidir və formalaşdırmalıdır. [41, s.109]

Auditor RCD-nin texniki vasitələrlə, RCD-in proqram təminatını və yoxlanılan təsərrüfat subyektinin, RCD-nin digər təhlükəsizliyini iş sənədində istifadə etdiyi texnologiyaları dəstəyi araşdırmaq və tərtib etməlidir.

İş sənədində onun hər bir elementi üçün lisenziyanın olması göstərilməlidir.

Auditor kompüter sistemini işləyən sənədlə qiymətləndirməlidir və formalaşdırmalıdır:

biznesin, verginin və digər qanunvericiliyin dəyişikliyinə cavab vermək üçün proqram təminatının uyğunlaşdırılması baxımından rahatlıq;

mühasibat uçotu və daxili idarəetmə hesabatlarının formalaşdırılması;

analitik prosedurların həyata keçirilməsi; funksiyaları genişləndirmək.

Auditor RCD sahəsində mühasibat işçilərinin ixtisaslarını qiymətləndirməlidir.

Ümumi audit planını tərtib edərkən, hər bir planlaşdırma mərhələsi informasiya texnologiyasının audit prosesinə və təsərrüfat subyekti tərəfindən istifadə olunan RCD sisteminə təsirini nəzərə alaraq, təmizlənməlidir. Audit prosedurlarının əhatə dairəsi və xarakterini müəyyən edərkən mühasibat uçotu məlumatlarının emalının avtomatlaşdırılması səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

RCD mühitində müştəri mühasibat uçotu məlumatlarının təşkil edilməsi auditorun peşəkar riskini təsir göstərir.

Auditor tətbiq edilən alqoritmlərin mühasibat uçotunun aparılması və təsərrüfat subyektinin əsas avtomatlaşdırılmış hesablamalarına dair mühasibat uçotunun tərtib edilməsi üçün tənzimləyici sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır.

Auditor kompüter daxilindəki məlumat bazasının məlumatın təhlükəsizliyini, onun arxivləşdirilməsini, məlumatların kodlaşdırılmasını və şifrələməsinin asanlaşdırılmasını, ona icazəsiz giriş əldə etməsini təmin etməlidir. Məlumatların dolğunluğu (yəni onların iqtisadi həyatın dəyişmiş şərtlərinə yazışmaları) informasiya qaynaqlarının və istehlakçıların tənzimlənməsi, onun yenilənməsi üçün tezliyi və şərtləri ilə təmin olunur. [35, s.307]

Audit prosedurlarının aparılmasında audit dəlillərinin əldə edilməsinin mənbələri təsərrüfat subyektinin RCD sistemində hazırlanmış məlumatlar, təsərrüfat subyektinin hesabatları, bəyanatları, uçot qaydaları şəklində hazırlanır. Auditor onları, onların nüsxələrini (fotokopiyalar daxil olmaqla) iş sənədləri, qeydlər, xüsusi simvollarla işləyən audit sənədləri kimi tətbiq etmək imkanına malikdir.

RCD şərtlərində audit zamanı yaradılmış iş sənədləri adi iş sənədlərindən (məsələn, maşın kütləsində hazırlanmış sənədlərdən) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirsə, audit təşkilatının arxivində ayrı-ayrılıqda saxlana bilər.

Audit təşkilatı maşınlardakı audit fayllarının təhlükəsizliyini təmin etməlidir, onların dizaynı və arxivə çatdırılması. Bir kompüter mühitində audit sənədində iş sənədlərinin müəyyən edilməsi üçün sistem audit qurumu tərəfindən müəyyən edilir. Audit firmasının hər bir təsərrüfat subyekti üçün audit faylları ayrı bir maşın daşıyıcısı üzərində saxlamaq məsləhətdir.

RCD sisteminin təsərrüfat subyekti tərəfindən istifadəsi şəraitində təsərrüfat subyektinin aritmetik hesablamalarının yoxlanılması kimi yoxlamanın effektivliyi və etibarlılığı artır.

Auditor aşağıdakıları yerinə yetirməlidir: RCD sisteminin yaratdığı mühasibat uçotu qeydiyyatları birincil uçot məlumatlarına cavab verir; RCD sisteminin mövcudluğu təsərrüfat subyektini müəyyən edilmiş qaydada iqtisadi həyatın faktlarını sənədləşdirmə öhdəliyindən azad etmir; Proqramda icazəsiz dəyişikliklər olmur və biznes və vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər səbəbindən bir təsərrüfat subyektinin proqram təminatına verdiyi dəyişikliklər sənədləşdirilir, razılaşdırılır, təsdiqlənir və təsdiqlənir.

RCD şərtlərində audit avtomatlaşdırılmış və (və ya) əl əməyi ilə həyata keçirilə bilər.

Makina yönümlü prosedurlar, adətən, auditor tərəfindən istifadə olunan proqram vasitələrinə iqtisadi şəxsin kompüter fayllarının məzmununu yoxlamaq və auditor tərəfindən RCD alqoritmlərini test etmək üçün istifadə edilən test hallarını daxildir.

Kompüterlər tərəfindən işlənmiş müəssisənin mühasibat uçot məlumatlarının həcmi birbaşa qeydiyyatı prosesinin avtomatlaşdırılması səviyyəsini təsdiq edir. Yerli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, ən çox menecerlər mühasibat uçotunun hərtərəfli avtomatlaşdırılması üçün istəksizdir və müəyyən fəaliyyət sahələrinin mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması, əmək və əmək haqqının uçotu, maddi təchizat və satışlar və ya bir birinə aid olan məhsulların istifadəsi üçün bir neçə fərdi kompüter qurmaqla məhdudlaşır xammal və materiallardan, enerji, yarı bitmiş məhsullardan istifadə kimi proseslər. [39, s.18]

Kompüterlər tərəfindən işlənmiş müəssisənin mühasibat uçot məlumatlarının həcmi mühasibat uçotuna tabe olan müəssisənin ümumi məlumat kütləsində xüsusi çəkinin müəyyənləşdirilməsi əsasında qiymətləndirilir.

Belə bir qiymətləndirmə yalnız auditor tərəfindən seçilmiş meyarlara əsasən mümkündür. Belə təxminlərin düzgünlüyü birbaşa seçilmiş parametrlərin konvensiyasının dərəcəsinə və onların tətbiqi üçün "aydın" zərurətdən asılıdır.

Mühasibat maşını məlumatları müəssisənin işçiləri tərəfindən sənədlər əsasında formalaşır. İnformasiya kompüterə girildikdən etibarən hesab edilir (kompüterdə işlənen məlumatlar üçün) və bir şəkildə və ya başqa bir şəkildə verilənlər bazasının vəziyyətinə təsir göstərir. Avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotunun təşkilinin səviyyəsini müəyyən etmək mühasibat maşını məlumatlarının formalaşdırılması prosesini, onun istifadəsi qaydasını öyrənmək üçün çox vacibdir.

Şirkətin fəaliyyəti haqqında məlumat müxtəlif yerlərdə və müxtəlif vaxtlarda baş verir. Bu prosesin tədqiqi informasiya axınının mənbəyi, emalı (köçürülməsi) və mühasibat uçotu məlumatlarından istifadəsi əsasında sxemlərin qurulması ilə asanlaşdırılır.

İnformasiya axınının təhlili müəssisənin informasiya axınlarının optimalliyini qiymətləndirməyə, əsassız hərəkətləri, lazımsız kəsişmələri, məlumatın təkrarlanmasını müəyyən etməyə imkan verir. Xüsusi hallarda "nəqliyyat" problemini tərtib etmək və həll etmək mümkündür. [40, s.102]

Müəssisənin daxili nəzarət sistemlərinin kompüter məlumat bazalarının formalaşması və istifadəsi baxımından öyrənilməsi auditor üçün birincil əhəmiyyət daşıyır, çünki bir çox cəhətdən audit planını tənzimləmək və audit riskini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bununla belə, belə bir qiymətləndirmə müəssisənin mühasibat uçotunun təşkili səviyyəsinin ilkin analizinin son mərhələsində həyata keçirilməlidir, çünki müəssisənin bütün daxili idarəetmə sistemi verilənlər bazasının formalaşması və istifadə edilməsi üçün istifadə olunur. kompüter mühasibat uçotunun xüsusi formasıdır.

Kompüter məlumat bazalarının daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi baxımından aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır::

nəzarət sisteminin tərkibi; nəzarət obyektləri; nəzarət üsulları.

Daxili idarəetmə sisteminin təşkilini doğru başa düşmək üçün nəzarət sisteminin tərkibini öyrənmək lazımdır. Bu formalaşması və maşın uçot informasiya istifadə monitorinqi üçün məsul xüsusi audit şöbəsi, əsas hesabları şöbəsinin mütəxəssisləri, idarə, eləcə də hər hansı işçilərin və vəzifəli daxil ola bilər. Bəzi müəssisələr xarici təşkilatların daimi xidmətlərindən istifadə edirlər. Daxili nəzarətin xarici mənbələrinə xüsusi diqqət yetirin.

Nəzarət obyektlərinin seçilməsi əsasən müəssisədə avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotunun təşkilindən asılıdır, lakin yuxarıda göstərilən obyektlərin idarə edilməsi zərurəti şübhə doğurmur.

Verilənlər bazasının monitorinqinin aparılması üsullarını düzgün qiymətləndirmək üçün nəzarət olunan obyektlərin tərifləri lazımdır.

Hər bir müəssisə müstəqil olaraq kompüter məlumatlarının formalaşması və istifadəsi prosesinin təşkilinin xüsusi sisteminə əsasən müəyyən obyektlərin nəzarət üsullarını seçir. Daxili nəzarətin təşkili üçün bir neçə prinsip var: qəflətənlik, planlaşdırma, daimi yoxlamalar, onların sırası geniş tanınır.

Mühasibat məlumatlarının formalaşdırılması və istifadəsinin idarə edilməsinə nəzarət etmək üçün proqram vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, həmçinin onu icazə siz istifadəçilərdən qorumaq üçün istifadə olunur. Belə ki, həyata keçirilmiş əməliyyatlar və alınan məlumatların müəlliflərini müəyyən etməyə imkan verən kompüterlərin giriş parollarının, eləcə də istifadəçilərin fərdi parollarının mövcudluğunu müəyyən etmə

k lazımdır. Mühasibat uçotunun məlumatlarının köçürülməsi və onun sızması və ya təhrif olunma ehtimalının monitorinqi də nəzərə alınmalıdır. İlk təhlilin nəzərdən keçirilmiş mərhələlərinin tətbiq edilməsi bəzi hallarda kifayət qədər vaxt keçə biləcəyindən və qiymətləndirmə metodları audit praktikasında dəfələrlə istifadə oluna bilər, çünki otomasyonun təşkilatı səviyyəsini qiymətləndirmək üçün ekspert kompüter sistemi yaratmaq məsləhətdir bu, nəzərəcarpacaq dərəcədə intellektual səy və vaxt tələb edir. Avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sistemlərinin və maliyyə idarəçiliyinin audit müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumi auditinin tərkib hissəsidir. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması səviyyəsinin ilk təhlili əsasında auditor audit planında, mühasibat uçotu, hesabat və s. Hesablarının auditinə dair fəaliyyətlərlə yanaşı, mümkün təhrifləri yoxlamaq, mühasibat uçotunun məlumatlarının saxtalaşdırılmasını və saxtalaşdırılmasını nəzərdə tutan tədbirləri ehtiva edir kompüter istifadəsi ilə əlaqədar. Bir daha, biz avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotunun audit sisteminin tətbiqi xarakterini vurğulayırıq, çünki müəssisənin maliyyə məlumatının faktını müəyyənləşdirmə prosesində auditor vasitələriindən biridir.

Avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sistemlərinin yoxlanmasının əsas vəzifəsi mühasibatlıq maşın məlumatlarının etibarlılığının yoxlanılmasıdır. Fərdi kompüterlər əsasında avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu apararkən əsas problem verilənlər bazalarının ayrılması və müxtəlif səbəblərə görə məlumat ötürülmə metodlarının olmaması (modem rabitə seanslarının pozulması, KMT-də maqnit qatının bütövlüyünün pozulması və s.), Bu baxımdan müxtəlif kompüterlərin məlumat bazaları qarşılıqlı yanlış ola bilər. Bu yanlışlıq qəsdli hərəkətlərin nəticəsi ola bilər.

Xüsusilə vacibdir ki, kompüterlərin mühasibat uçotu məlumatlarının birincil sənədlərin məlumatları ilə uyğunlaşdırılması, eləcə də maşınların verdiyi nəticələrin düzgünlüyünü nəzərə almaq vacibdir.

Verilənlər bazası sahələri arasında uyğunsuzluq aşkar edildikdə, onların səbəblərini öyrənmək və doğru məlumat əldə etmək üçün tədbirlər görmək lazımdır. Bu təhriflər qəsdən hərəkətlərin nəticəsi ola biləcəyini nəzərə almaq lazımdır.

Fərqli verilənlər bazaları arasında yazışmanın yoxlanılması auditoru çıxış maşın məlumatlarını şirkətin əsas uçot sənədləri ilə müqayisə edərək hərtərəfli və hərtərəfli yoxlama tələb edən obyektlərin seçilməsinə yönəldir.

Auditorun iştirakı olmadan əldə edilən hər hansı bir çıxışın dəqiqliyi yoxlanılmalıdır, çünki kompüter ekranına məlumatın verilməsi üçün bir sıra rutinlər ekranda alınmış bu tipli son formatın formasının mətn faylı formatında formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [18, s.241]

İnkişafın bəzi sahələri xüsusi proqramlardan istifadə etmədən daxili nəzarət sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Bununla yanaşı, təkmilləşdirilmə prosesi bir sıra vəzifələri əhatə etməlidir, buna görə də avtomatlaşdırılmış bir sistem olmadan siz bunu edə bilməzsiniz - hesabat əməliyyatlarının sürətini və onların dəqiqliyini artırmağa imkan verən elektron sənədlərə tamamilə keçməlisiniz. Bütün bunlardan ötrə kompüter emalında eyni əməllərin istifadə edilməsi də oxşar mühasibat əməliyyatları yerinə yetirilməkdədir və əl əməyinə xas olan təsadüfi səhvləri aradan qaldırır. Bundan əlavə, kompüter sistemləri analiz üçün geniş alətlərin verilməsi üçün imkan verir ki, bu da şirkətin fəaliyyətinin tam təhlili və nəzarətini təmin edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Bu iş hər hansı kommersiya təşkilatının iqtisadi fəaliyyətinin ən vacib aspektlərindən birinə - məhsul satışının uçotu və auditinə həsr olunur. Elmi ədəbiyyatda məhsul satışı məsələlərini nəzərdən keçirmək həmişə uyğun bir yer tutmuşdur. Bununla əlaqədar, bu mövzunun həm ölkəmizdə, həm də xaricdə araşdırma aparıldığını qeyd etmək lazımdır.

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan dövlətinin mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan dövləti Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təlimatı ilə tövsiyə məktubları, müxtəlif nazirlik, baş idarə ilə təşkilatların əsasnamələri, təlimat məktubları. Məhsul istehsalı, satışı ilə xərclərə dair əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə etmiş sintetik göstəricilər in formalaşmağında önəmli rol oynadığı üçün onların auditorun diqqət mərkəzində olmaları vacibdir.

Hal-hazırda, mühasibat uçotunun ən vacib problemlərindən biri mövcud mühasibat və hesabat sisteminin bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olmasıdır. Buna görə də, beynəlxalq standartların müddəalarının və tələblərinin

öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat bütün dünyada təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Mühasibat uçotu məlumatlarının idarəedici qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olduğu üçün o, düzgün bir "iş dili" hesab olunur. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin milli mühasibat uçotu sistemi fundamental fərqliliklərə malikdir. Tədrisən milli mühasibat uçotu və hesabat standartları və MHBS arasında bir yaxınlaşma gedir. Hazır məhsul və onun satışının uçotu isə MHBS (IAS) 2 "Ehtiyatlar" (34) standartı ilə tənzimlənir.

Məhsulun istehsalı, satışı və ona çəkilən məsrəflər audit yoxlama və ekspertizasının tədqiqat obyektinə hesab olunur. Buna görə də müəssisə, habelə təşkilatlarda audit yoxlama və ekspertiza işləri həyata keçirilən zaman məhsulun istehsalı, satışı və məsrəflərlə əlaqədar əməliyyatlar mövcud vəziyyət və audit sifarişindən asılı şəkildə başdan-başa seçmə yolu ilə və ya tematik qaydada yoxlaması aparıla bilər. Yoxlamanın formasından asılı olaraq yoxlama və ekspertiza işində tətbiq edilə biləcək üsul və yoxlamanın metodikası da fərqli ola bilər. Ancaq bütün hallarda auditor yoxlamanın strategiyasını müəyyən edən zaman bir çox prinsipial məsələlər nəzərdə saxlanılmalıdır. Yəni, məhsulun istehsalı, satışı, məsrəflərlə əlaqədar əməliyyatlar, habelə onların normativ hüquqi aktların tələblərinə müvafiq olması, bu istiqamətdə cari kənarlaşmalar yoxlama – ekspertizanın tədqiqat obyektinə olmalıdır.

İstehsal müəssisələrində məhsulun (iş və xidmət) satışının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. məhsul satışı ilə bağlı uçot məlumatlarının məlumatlılığının və operativliyinin artırılması
2. məhsulun satışının uçotunun əmətutumluluğunun aşağı salınması;
3. müəssisənin uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi
4. məhsulun satışı üzrə ilkin sənədlərin təkmilləşdirilməsi
5. müəssisənin məhsullarının alıcıları ilə müqavilələrinin təkmilləşdirilməsi
6. malların satışı zamanı vergi öhdəliklərinin optimallaşdırılması (ƏDV, aksiz)
7. məhsulun satışı haqqında maliyyə hesabatı məlumatlarının təkmilləşdirilməsi (gəlirlərin və xərclərin təkmilləşdirilməsi)

Məhsul istehsalının (icra olunan iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsinin aparılmasında istehsal edilmiş məhsulun natura və çeşidləri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhsulun istehsalı, satışı, onlara çəkilən məsrəflərə aid informasiyaları bir sıra istiqamətlərə ayırmaq olar:

- istehsal prosesi haqqında informasiya;
- hazır məhsulların hərəkəti haqqında informasiya;
- həyata keçirilən işlər və xidmətlər barədə məlumat, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilən malların satışı;

- malların satışından əldə edilən gəlir haqqında məlumat;
- istehsalatın ümumi dəyəri (iş və xidmət);
- məhsulun dəyərinin hesablanması;
- istehsal, satış və məhsul xərclərə aid uçot hesabat məlumatları.

Hazır məhsulun satışlarının auditin həyata keçirilməsi proqramının işlənilib-hazırlanması auditin ümumi planının işlənilib-hazırlanması ilə analoji mərhələlər daxil edir. Proqram hazır məhsulun satışlarının auditinin ümumi planının inkişafıdır və audit planının təcrübi həyata keçirilməsi üçün tələb olunan auditor prosesurlarının ətraflı siyahısını təşkil edir. Auditor hazır məhsulun satışlarının audit proqramını sənədləşdirilmiş şəkildə rəsmiləşdirməli, həyata keçirilən hər bir auditor proseduruna nömrə təyin etməlidir.

Çox hallarda kənar auditorun rəyləri istehsal prosesində texnoloji proseslərə riayət olunmasını yoxlamaq üçün istifadə olunur. Yəni məhsul (istehsal və xidmət) xüsusiyyətlərinə görə kompleks bir texnoloji quruluşa sahibdir. Burada bu sahədəki bir mütəxəssisin ekspert rəyinə ehtiyac var. Buna görə audit zamanı kəmiyyət və keyfiyyət standartlarına (işlərin yerinə yetirilməsinə) uyğunluğunu qiymətləndirərkən, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən təsdiq edilmiş milli audit standartlarına uyğun olaraq ekspert səlahiyyətinə malik ekspertlər dəvət olunmalıdır. Dəvət edilən ekspert-auditorun tapşırığı ilə, istehsal prosesi zamanı baş verən kənarlaşmanın səbəbini aydınlaşdırmaq və müvafiq nəticə haqqında arayış təqdim etmək lazımdır. Laboratoriya analizi istehsalın (işlərin və xidmətlərin) yoxlanılması zamanı istifadə olunan materialların kənaraçıxmalarını qiymətləndirmək üçün bir çox hallarda da istifadə edilə bilər. Beləliklə, auditor bu sahədə problemlərin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə laboratoriyaya müvafiq texniki vasitələr üçün hazırlanmış məhsulun nümunəsini göndərərək cavabın nəticələrinə əsasən bu sahədəki uyğunsuzluğu qiymətləndirə bilər. Bununla bərabər, həmin vasitə ilə istehsal edilmiş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə də cavab tapmış olar. Məhsulun istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər) auditinin ən mühüm məqamlarından biri də istehsal prosesində baş verən əməliyyatların uçota götürülməsidir. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planının 204 sayılı "Hazır məhsul", 601 sayılı "Yüklənmiş mallar" adlı hesabların sintetik və analitik göstəricilərindən faydalanmaqla, istehsal edilmiş məhsulun (icra olunan iş və xidmətlərin) hazırlanması, anbara daxil olunması, satış məqsədilə yüklənməsi hərəkətinin uçota götürülməsi vəziyyəti yoxlanılır. İstehsal edilmiş məhsulun (icra olunan iş və xidmətlərin) hərəkəti üzrə yuxanda qeyd olunan hesablar arasında müəyyən fərq meydana çıxdığı halda, auditor bu fərqləri daha da dəqiqləşdirərək ilkin sənədlərlə tutuşdurmalıdır. Belə yoxlanmalar bir qayda olaraq seçmə yolu ilə aparılır. Əgər əməliyyatlar aparılarkən ciddi kənarlaşmalara və nöqsanlara yol verilməsi aşkar olunarsa, bu zaman məhsulun istehsalı (icra olunan iş və xidmətlər) bütövlükdə tematik şəkildə başdan-başa yoxlanılmalıdır. Məhsul istehsalının (icra olunan iş və xidmətlərin) audit yoxlama və ekspertiza işinin tamamlayıcı mərhələsi məhsulun həcmi göstərən sintetik göstəricilərin uyğun maliyyə və statistik hesabatlarda düzgün öz əksini tapmasının dəyərləndirilməsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 1№- li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə şərtlər və tövsiyələr. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2009-cu il “13” yanvar tarixli İ-08 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. - Bakı.2009
2. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2004
3. Abbasov İ.M.«Audit» dərslik. - Bakı, 2007. - 530s
4. Abbasov Q.Ə., Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı, Az.DİU-nin nəşriyyatı - 2009
5. Abbasov Q.Ə.: “Mühasibat uçotu” Dərslik, Bakı “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı 2015
6. Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər”. VII cild. - B.: “Nağıl evi”, 2013. — 215 səh.
7. "Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər" (beynəlxalq konfransın materialları). - B.: "Nağıl evi", 2012. - 90 səh.

8. "Müasir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu" (beynəlxalq elmi-praktik simpoziumun materialları). -B.: "Nağıl evi", 2012. — 120 səh.
9. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). – Bakı: "İqtisad Universiteti". 2010
- 10.Aleksander D., Britton A., Yorissen A.. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya. / rus dilindən tərcümə. Prof. S.M.Səbzəliyevin rəhbərliyi ilə/- Bakı. «İqtisad Universiteti».
- 11.Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı: Koorperasiya, 2009. 339 s.
- 12.Cəfərov A.M. Mühasibat uçotu. /ikincinəşr/ Bakı: CBS polygraphic production, 2012, 504 s
- 13.Ə.S.Salahovun rəhbərliyi və elmi redaktorluğu ilə. İqtisadi islahatlar şəraitində mühasibat uçotu, audit və statistikanın təkmilləşdirilməsinin bəzi istiqamətləri. Bakı, «Elm» Nəşriyyatı - 2011, 230 səh.
- 14.Əzizova X.C.“Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası” dərs vəsaiti. Bakı , 2016.245 s.
- 15.Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003.
- 16.Hennie V.G. Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartları. Praktiki vəsait. Yeni təkmilləşdirilmiş nəşr (N.M.Hüseynovun redaktorluğu altında ingilis dilindən tərcümə). - Bakı. 2006
- 17.Hennie Van Greuning. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları.
- 18.İsgəndərov R.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Dərslik. Bakı, 2007
- 19.Kərimov Aydın, Mühasibat uçotu, vergilər (nəzəri-praktiki vəsait), onuncu nəşr, Bakı, “Ozan” nəşriyyatı- 2009, 544 səh.
- 20.Kommersiya təşkilatları üçün Milli mühasibat uçotu standartlanm Konseptual əsasları. AR Maliyyə Nazirliyinin nəşri. Bakı, 2010, 284 s.
- 21.Liferenko Q.N. Müəssisənin maliyyə təhlili. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010. 134 s.
- 22.Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Quliyev F.M. İqtisadi təhlil (dərslik).Bakı, 2003.

- 23.Maliyyə. Dərslik. A.M.Kərimovun və N.R.Quliyevin redaktorluğu ilə. Bakı, 2001.
- 24.Rzayev Q.R., Mühasibat uçotu və audit. Bakı, 2006.393 s.
- 25.Rzayev Qəhrəman. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı, Dərs vəsaiti, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı - 2004, 176 səh.
- 26.Sadiqov Əli və başqaları. Mühasibat uçotu. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002, 534 s.
- 27.Səbzəliyev S.M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti.-Bakı. Elm və təhsil
- 28.Бабаев Ю.А. Некоторые аспекты формирования финансового результата в соответствии с новым планом счетов/ Ю.А. Бабаев, Ж.А. Кеворкова // Аудитор.-2001.-№8.-С. 8-15.
- 29.Бахрушина М.А., Мельникова Л.А. Международные стандарты финансовой отчетности: М.: Издательство «Омега-Л», 2009, 571 с.
- 30.Галова Е.В. Федеральные стандарты аудита: Учеб. пособие. – М. Изд-во: АБИК, 2007. - 72 с.
- 31.Грачева М.Е. Международные стандарты аудита (МСА): учеб. пособие. - М.: РИОР, 2008.
- 32.Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. Учеб.пособие. М.: ИНФРА-М, 2007. 717 с.
- 33.Мазуренко А.А. Зарубежный бухгалтерский учет и аудит. – Учебное пособие/ Под. ред. Л.И. Ушвицкого. – М.: КНОРУС, 2009.
- 34.Матькова Т.Н. Теория и практика международного бухгалтерского учета: Учебное пособие - СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2004, 336 с.
- 35.Международные стандарты финансовой отчетности 1999: издание на русском языке, М.: Аскери-АССА, 1999, 1135 с.
- 36.Международные стандарты финансовой отчетности 2009: издание на русском языке, М.: Аскери-АССА, 2009, 1047
- 37.Палий В.Ф. Международные стандарты учета и финансовой отчетности: Учебник. М : ИНФРА, 2009, 512 с
- 38.Панкова С.В., Панкова Н.И. Реформирование системы федеральных стандартов аудиторской деятельности и их сближение с МСА // Аудиторские ведомости. -2008.

- 39.Рогоуленко Т.М. Аудит: учебник. - изд. с изм. - М.: Экономистъ, 2007.
- 40.Соколов Я.В., Бутынец Ф.Ф., Горецкая Л.Л., Панков Д.А. Бухгалтерский учет в зарубежных странах - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007, 672 с.
- 41.Чикунова И.П. Международные стандарты аудита: структура и содержание // Бухгалтерский учет. - 2008.
42. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: учебник. - 5-е изд., перераб. и доп М.: ИНФРА-М, 2007.

РЕЗЮМЕ

В результате реализации производственной программы в коммерческих организациях закуплена готовая продукция. Этот готовый продукт должен быть сконцентрирован, защищен, сохранен и сохранен вместе. Для всего этого, то работа, которая должна быть сделана для продажи этих готовых продуктов, требует строгого учета, контроля и отчетности. Все, что мы говорим, это область записи для готового продукта и продажи. Для этого обязанность учета заключается в том, чтобы избежать следующего. Прежде всего, следует иметь в виду, что готовые продукты для хранения и хранения делятся на готовые изделия и материалы, отправленные на склад, в распоряжение товарополучателя и в защиту товаров.

Продажа продукции (работ и услуг) составляют основу для синтеза производственных, экономических и финансовых показателей предприятия. Действительно, выручка от продажи продукта (работ и услуг) предприятия, стоимости продукта, рентабельности, рентабельности и других важных показателей напрямую связана с производством продукции (выполненными работами и услугами) и результатами продаж. Продажа и стоимость продуктов (услуг и услуг) полностью сложны. Точнее, анализ и оценка этих вопросов требует комплексного подхода. Как мы уже отмечали, производство (работа и услуги) напрямую связано с затратами, а их результаты оцениваются за счет поступлений от продаж. Поэтому анализ и оценка производства и реализации товаров, их издержек следует рассматривать как один из важнейших объектов аудита и экспертизы.

Производство, продажа и аудит издержек производства понимаются как оценка отношения сложных затрат, связанных с производством и продажей продукта, к единице продукции. Производство, продажа и затраты продукции производятся не только для производства, но и для работы и услуг. Продажа продукции (услуги и услуги) должна оцениваться с учетом специфических характеристик различных секторов экономики.

SUMMARY

As a result of the implementation of the production program, finished products were purchased from commercial organizations. This finished product should be concentrated, protected, stored and stored together. For all this, the work that must be done to sell these finished products requires strict accounting, control and reporting. All that we say is the recording area for the finished product and sale. For this, the duty of accounting is to avoid the following. First of all, it should be borne in mind that the finished products for storage and storage are divided into finished products and materials sent to the warehouse, at the disposal of the buyer and in protection of the goods.

Sale of products (works and services) is the basis for the synthesis of production, economic and financial indicators of the enterprise. Indeed, revenues from sales of the product (works and services) of the enterprise, product value, profitability, profitability and other important indicators directly related to the production of goods (works and services) and sales results. The sale and value of products (services and services) are completely complex. More precisely, the analysis and evaluation of these issues requires an integrated approach. As we have already noted, production (work and services) is directly related to costs, and their results are estimated at the expense of sales receipts. Therefore, the analysis and evaluation of the production and sale of goods, their costs should be regarded as one of the most important objects of audit and examination.

Production, sale and audit of production costs are understood as an estimation of the ratio of complex costs associated with the production and sale of a product, to a unit of production. Production, sales and costs of products are produced not only for production, but also for work and services. The sale of products (services and services) sho

uld be evaluated taking into account the specific characteristics of various sectors of the economy.